

RIG

NR 2 2021

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

Nummer 2 2021

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och
genusvetenskap (ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

*Lotten Gustafsson Reinius, Institutionen för etnologi,
religionsvetenskap och genusvetenskap (ERG),
Stockholms universitet*

*Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum
Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi*

Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet

*Ulf Palménfelt, Institutionen för kulturanthropologi och
etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland*

*Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,
Umeå universitet*

*Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,
Lunds universitet*

*Marie Ulväng, Institutionen för mediastudier,
Stockholms universitet*

Per Widén, Nationalmuseum / Uppsala universitetsbibliotek

Omslagsbild: Kartutsnittet är från en geometrisk avmätning 1685 över ägorna till säteriet Bjärka-Säby, ca 15 km söder om Linköping. Sätessgården är belägen invid sjön Stora Rängens strand, littera A. I nordost, omslingrad av Stångån, skjuter en landtunga ut mot söder. Här är en diurgård belägen. På samma plats kan man än idag se ett hjorthägn, där dovhjortar hålls instängda med hjälp av en hög gärdesgård av trä.

Foto: Lantmäteriet.

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

Adlig jakträtt, vilttillgång och adliga djurgårdar i det tidigmoderna Sverige

Örjan Kardell

Med avseende på europeiska förhållanden visar tidigare forskning att jakt på kronhjort ofta var ett kungligt prerogativ vid medeltidens inledning, vilket skänkte prestige och glans åt både byte och jaktutövare i det omgivande samhällets ögon. Det i sin tur medförde att den framväxande adeln i de flesta fall försökte få jaktprivilegier som tillät dem att jaga hjort utan att behöva ha en speciell inbjudan från kung och hov. Trots och parallellt med exklusiva förutsättningar för kronhjortsjakt i särskilt för kungamakten reserverade skogsområden eller i alla skogar, anlades djurgårdar och hjorthägn hos bägge parter, kung och adel, under medeltiden. Därutöver syns en allmäneuropeisk trend i denna process genom att böndernas resursutnyttjande i skogsmarken som regel begränsades hårt över tid, däribland jakten.¹

Den svenska kronologin är jämfört med den europeiska inte helt klarlagd. Jakträtt, djurgårdar och adlig lyxkonsumtion, med syfte att offentligt tydliggöra att konsumenten tillhörde en särskilt privilegierad och exklusiv skara, har förvisso studerats var för sig tidigare men inte tillsammans.² Ett logiskt syfte med hela uppsatsen hade därför varit att ställa dessa storheter i relation till varandra, men i dagsläget är detta inte möjligt då jag saknar både resurser och källmaterial för att göra en sådan studie. Min målsättning är därför att via litteraturen fokusera på tre teman samt avsluta med en mindre jämförande empirisk undersökning i lättillgängligt källmaterial. De tre motiven är: I. Regalrätt och adlig jakträtt, II. Tidigmodern vilttillgång och III.

Adelsståndet under 1600-talet. Tidsmässigt utgör dessa teman en ram för den adliga djurgården som är föremål för den empiriska undersökningen. Denna kommer att baseras på planschverket *Suecia Antiqua* och storskaliga lantmäterikartor. *Suecians* tillkomstperiod är förlagd till 1600-talets tre sista årtionden medan motsvarande period för kartorna är 1680–1720. Men allra först något om djurgårdens svenska etymologi och dess ursprung.

Förleden *djur* i ordet djurgård har ett germanskt ursprung, där djur är en annan benämning för hjort. I Sverige har ordet använts som ett slags noanamn för alla jaktbara och inhemska hjortdjur som älg, kronhjort, vildren och rådjur. Detta används istället för det specifika artnamnet för att inte skrämja bort det tilltänkta jaktbytet.³ I detta fall således ett omvänt sätt att använda noanamn, åtminstone jämfört med vad gäller en del av våra stora rovdjur. Här har noanamnet istället utnyttjats för att inte utmana ödet och locka fram ett oönskat rovdjur. Ett välkänt exempel är vargen som bland annat omtalats som *gråben*, *tasse* och *gullfot*.⁴

Efterleden *gård* i ordet djurgård betyder helt enkelt stängsel (gårdsgård, staket eller mur) på äldre svenska. *SAOB* (Svenska Akademiens Ordbok) anför som äldsta belägg ett exempel ur Bibeln 1526: ”[Han] planteradhe en wijngård, och gierde ther gårdh om kring.”⁵ Därmed skall djurgård förstås som ett inhägnat område som hyser hjortar av något slag, vilket helt överensstämmer med vad forskningen har kommit fram till när den sökt djurgårdens ursprung, som förläggs till

det antika Persien (Achaemeniderna, ca 550–330 f.Kr.) där en sådan anläggning var känd som *paradis*, det vill säga ett inhägnat, vattengenomflutet och delvis beskogat område. Detta var ofta av anseelig storlek och här inne strövade flockar av hjortar eller gaseller omkring. Djuren utnyttjades främst i den kungliga jakten, men även som dekorativa element i andra typer av kungligt hovliv inom paradiset område. Parentetiskt kan tilläggas att även Bibelns paradis, Edens lustgård, var inhägnat, delvis beskogat och vattengenomflutet. Det är det persiska låneordet *paridaida* som kommit till användning redan från början i de äldsta bibeltexterna, det grekiska *paradeiso* som på latin blir *paradisus*. En av det persiska ordet *paridaidas* grundbetydelser är *inhägnad*.⁶

Regalrätt och adlig jakträtt

Ett kungligt intresse för jakt på hjortdjur går att spåra till svensk medeltid, men snarare till efter medeltidens slut. Belägg för regalrättsliga anspråk återfinns första gången i Östgötalagen, nedtecknad under sent 1200-tal, och gäller då enbart rådjur: ”Nu får bönderna ej taga rådjur utan att de bliva skyldiga att böta tre marker, ty det är konungens djur.”⁷ I Magnus Erikssons landslag (ca 1350) och Kristoffers landslag (1442) finns särbestämmelser rörande rådjur inskrivna, men överlag var jakten på övriga hjortdjur och annat matnyttigt vilt tillåten, förutom i *kungens parker*.⁸ Här var all jakt förbjuden för utomstående.⁹ Tidigare forskning har i något fall tolkat dessa *kungens parker* såsom inhägnade jaktplatser, avsedda enbart för kungligt bruk, i anslutning till kungsgårdar.¹⁰ Detta egentligen helt utan några belägg för att de – parkerna – var inhägnade. I äldre svenska kan det räcka med att ett område, ett stycke mark eller dylikt var tydligt avgränsat för att det skulle benämnas park.¹¹

Först i och med 1500-talet och Gustav Vasa kommer tydligare regalrättsliga anspråk fram.¹² Från slutet av 1530-talet finns sådana bevarade i skrift, vilka förutom hjortdjur även

inkluderar de ädla lövträden bok och ek. Här står att kungen tar ”hjort, hind och rådjur uti vårt besynnerliga hägn”.¹³ Samtidigt börjar också kungamakten, genom ett eget exklusivt jaktintresse, att frikalla större områden från all jakt där frälset, präster och bönder förbjuds att jaga. Den första kända fridlysningen av detta slag rör Edsveden (Edsmären), i Västergötland, vilken dyker upp i ett brev från 1539. Gustav Vasas söner fortsätter på det inslagna spåret och vid århundradets slut är genom kungligt maktbud bland annat hela Öland, vissa skogar och marker omkring Uppsala och vid Köping, Omberg i Östergötland samt Halle- och Hunneberg, ävensom Kinneskogen och Mösseberg i Västergötland förklarade som kungens djurgårdar och parker.¹⁴ Vi vet också, genom räkenskaper från senare hälften av 1500-talet, att det därutöver sannolikt fanns djurgårdar vid ett antal kungsgårdar i Götaland och Svealand. Här står djurvaktare eller djurgårdsvaktare omnämnda.¹⁵ Huruvida dessa djurgårdar ägde kontinuitet eller bitvis var identiska med de *kungens parker* som nämns i landslagen, i stycket ovan, är däremot oklart. Avlitteraturen och Riksregistraturet framgår att kungliga djurgårdar anlades från 1540-talet till 1580-talet, då hertig Johan, sedermera Johan III (r. 1569–1592), var starkt drivande, särskilt under de båda sistnämnda årtiondena. Det var också han som förklarade hela Öland som jaktpark 1572.¹⁶

Sammantaget kan dock sägas att den medeltida lagstiftningen utmärktes av få inskränkningar av rätten till jakt. Jaktsättet för älg reglerades förvisso i landslagarna, söder om Dalälven, men var i övrigt tillåten för menige man både söder och norr om Dalälven.¹⁷ Regalrättsanspråk på hjortdjur framträder, men då endast avseende rådjur. Dessa utvidgades till att gälla hjort och hind först vid 1500-talets mitt och från samma tid börjar vi också få säkra belägg för kungliga djurgårdar och jaktparker, där all jakt var förbehållen kungen och hovet. Hur det såg ut på frälsets sätesgårdar vet vi inte. Vad vi däremot vet är

att jakträtten mycket tidigare än i vårt land kringskars och reserverades för kung, adel och det högre prästerskapet, personer som alla rekryterades ur samma framväxande politiska elit ute i Europa, inklusive Danmark, redan under den svenska medeltidens inledning.¹⁸

Det svenska världsliga frälset började framträda som en adelsliknande korporation under 1500-talets senare hälft i takt med att det andliga frälset, prästerskapet, förlorade i betydelse i och med reformationen och den svenska statskyrkans införande. Kyrkligt frälse var inte längre det första ståndet med självklar plats i riksråd och kungligt kansli, inte heller i egenkap av diplomatiska sändebud och liknande. Kungamakten började istället lita till enskilda, ingifta eller på andra sätt med kungen befryndade adliga personer. Runt dessa formerades det världsliga frälset lösligt och började uppträda som det första ståndet.¹⁹ Denna grupp sökte vidare privilegier från kungamakten när så var politiskt opportunt, oftast i samband med Vasasönernas succession. Vad vi vet markerade adeln mot kungamakten formellt i jaktfrågor första gången 1569, vilket har beskrivits med följande formulering: ”adeln vill njuta sin gamla rättighet att fiska och jaga på eget land”.²⁰ Sannolikt var det ett försök att också få jakträtt på det villebråd som omfattades av regalrätt. Av den litteratur som genomsökts i samband med undersökningen har ingen hänvisning till något i skrift bevarat privilegium framkommit. Däremot talar innehållet, i ett brev från 1572, för att adeln antagligen förlänades rätten att jaga hjortdjur på egen mark i samband med framstötten 1569. I brevet läxar nämligen Johan III upp adeln i Östergötland för att de gör stor skada på

[...] hiorthet, hinder, Elgar och Rådiur i thet att the icke allenast på theris ägne ägor, uthan och på wuår och Cronones, så och på andre wuår godhe mäns ägher lathe Jage, skiuthe och slå, [...].²¹

Den adelsman som beslogs med jakt på dessa djur på kronans ägor eller på ägor som inte

tillhörde honom själv hade förbrutit och kom därmed att förlora sina *adelsprivilegier*. Notera att även älg har kommit in på listan över hjortdjur som omfattades av regalrätt någon gång mellan Gustav Vasas ovan redovisade brev och detta.

Adelns jaktliga anspråk fick däremot tydligt gehör vid den så kallade riksdagen (herredagen) i Vadstena 1587. Under denna avsades att:

Ej heller skall kungens eller furstens jägare eller skyttar komma över varandras landmärke, icke heller fiska i fiskevatten och ingen adelsman förmenas att fiska, skjuta och jaga på sina och sina landbors ägor, ej heller i allmännings- och oskiftade skogar, [om] han i häradet, socknen eller by är jordägare till, som lag förmedlar.²²

Först i och med 1617 års adelsprivilegier, utfärdade i samband med Gustav II Adolfs kröning, överfördes regalrätten för hjortdjur (högdjur; älg, hjort och rådjur) specifikt i skrift. I adelsprivilegiernas paragraf 26 står att de:

tillåts fritt få skjuta högdjur och fågel på sina frälseegendomar, dock ej i förbjuden tid. Likaledes äger adeln rätt att jaga och skjuta på de härads- och sockenallmänningar, uti vilka de för sina frälsehemman lott och del hava.²³

Jakträtten definierades ytterligare i de därpå följande jaktstadgorna, 1647 och 1664. De bägge stadgorna är till innehåll i stort sett identiska. Adelsprivilegiernas paragraf 26 är mer eller mindre ordagrant återgiven i jaktstadgornas paragraf 5. I och med skärpningen i 1664 års stadga, paragraf 2, blev det nu också förbjudet för ofrälse att jaga hare på egen mark, något som medgivits ”lantmannen” med hjälp av snara i 1647 års stadga.²⁴ Geografiska undantag fanns dock för Dalarna, Värmland och Dalsland samt hela Norrland där älgjakt fortfarande var tillåten. Undantag gjordes även för sjöfågeljakt i skärgården. Adelsmän fick däremot jaga alla slags villebråd på mark som utgjorde ”deras

enskilda ägor, där de hade del i samfällda ägor samt på häradsallmänningar i det härad som vederbörande bodde”,²⁵ således förhållanden som gav adeln en i det närmaste obegränsad formell möjlighet att jaga i Svealand och Götaland efter 1587 och 1617 då högdjur blev definitivt tillåtna. Denna rätt som blev alltmer exklusiv i och med att jaktstadgorna utestängde övriga grupper i samhället från all jakt inom samma område på vad som skulle kunna ses som matnyttigt vilt. Kvar att jaga för övriga grupper var således endast rovdjur och detta då i form av en plikt snarare än en möjlighet. En plikt som återkommande har inskräpts sedan landslagarna och framåt.²⁶ Svealand och Götaland utgör vidare, åtminstone sedan senmedeltiden, den framväxande 1600-talsadelns kärnområde där de av hävd hade stora jordinnehav, både i form av sätesgårdar och frekvent förekommande landbogårdar.²⁷ Varken adel, frälsejord eller häradsallmänningar var representerade norr om Dalälven. Det samma gällde för häradsallmänningar i de tidigare danska landskapen i Götaland.²⁸

Tidigmodern vilttillgång

Av ovanstående inställer sig frågan om hur det stod till med vilttillgången, särskilt älg, hjort och rådjur, i de landsändar som adeln härskade över vid tiden för deras utökade jakträttigheter? Det enklaste svaret på frågan är att vi helt enkelt inte vet med bestämdhet. Tidigare forskning har dock spekulerat i frågan. Här utmålas en bild där återhämtningen från den senmedeltida agrarkrisen, vilken i vårt land inleddes med digerdöden och därpå följande pestepidemier, var över vid 1500-talets mitt. Befolkningen, uppodlingsgraden och tamdjursbetets omfattning har nått samma nivåer och utbredning som då digerdöden drabbade vid mitten av 1300-talet. Ödeläggelsen under den mellanliggande perioden har sannolikt regionalt inneburit ökade möjligheter för stammar av hjortdjur att öka genom igenväxning och naturlig återbeskogning, först och främst i

marginalbygd (skogsbygd). Igenväxning och återbeskogning är dock svåra att naturvetenskapligt belägga i det som fortfor att vara centralbygd under agrarkrisen, de ur åkerbrukssynpunkt bästa delarna, idag landets slättbygder.²⁹

Av bevarade räkenskaper från 1500-talets mitt och Kronobergs kungsgård, strax invid Helgasjön och dagens Växjö, framgår att kronans skyttar levererade inte mindre än ca 1 100 hjortdjur till slottets fatabur under en dryg tioårsperiod (med vissa luckor). Fördelningen mellan älg, hjort och rådjur var dock mycket ojämn. Rådjur stod för 90 procent av det fällda djurantalet (956 stycken), hjort för tio (106 stycken) och älg för en knapp procent (10 stycken) under åren 1548–1563.³⁰ Siffrorna speglar sannolikt viltpopulationer som var under begynnande press från beteskonkurrens av tamdjur och under tryck av jakt och rovdjur.³¹ Mer än så är svårt att spekulera om eftersom vi inte vet hur många skyttar (det var sannolikt fler än en) som jagade, hur ofta och inte heller hur stora områden de jagade på. Ser vi däremot till den inbördes fördelningen mellan arterna (fällda djur) går det sannolikt att konstatera att rådjursstammen var tämligen tät i förhållande till en betydligt glesare hjortstam och en mycket gles älgstam, även om hänsyn tas till respektive arts inbördes skiftande krav på revirstorlek.

För perioden 1611–1789 har domböckerna för Marks härad i Västergötland blivit genomgångna i ett avhandlingsarbete och alla mål som rörde jaktbrott har noterats, totalt 65 stycken.³² Undersökningsperiodens slutår är satt utifrån införandet av den så kallade *skatteköpsförordningen*, vilken generellt sett knöt jakträtten till markägandet, och inte till privilegier som tidigare.³³ Hädanefter var det tillåtet även för självägande bönder att jaga allt slags villebråd på egen mark, också högdjur.

Av de 65 målen, där arten på villebråd/jaktbyte säkert framgår, rörde 27 mål rådjur och 26 hjort. Inget rörde älg. Därutöver fem mål om skogsfågel och två mål avsåg hare (tillåten att snara fram till 1664). Rådjur dominera-

de i fallen fram till 1637, därefter kronhjort. Endast fem mål avsåg rådjur under 1700-talet och den sista hjorten sköts 1737. Vidare saknas alla spår av jaktbrott i domböckerna från åren 1746–1788.³⁴ Författaren sammanfattar ovanstående genomgång av jaktmålen i Marks härad med orden:

Om de lagförda villebråden kan ses som kommunicerande kärll visavi faunans tillstånd antyder de en över tid alltmer utarmad sådan, [...].³⁵

I samma arbete gör författaren en genomgång av jaktbrottens frekvens i redan tryckt eller stencilerat domboksmaterial som faller inom det för adeln privilegierade området. Den geografiska tyngdpunkten i materialet ligger i Småland och tidsmässigt sträcker det sig från 1602 till 1775. Ibland har endast ett fåtal år från ett visst administrativt område bearbetats, i andra fall rör det sig om betydligt längre serier.³⁶ Jämförs frekvensen jaktbrott per år i detta material med författarens genomgång av Marks härad 1611–1789 blir jämförelsetalen 72 fall mot 65 eller 0,24 fall/år inom förstnämnda område mot 0,36 fall/år i Marks härad.³⁷ Vad som är intressantast i denna jämförelse är att de i Småland som inkallades inför rätten till stor del bestod av frälsepersoner som stämde varandra och inte tjuvskyttar från allmogen.³⁸ Detta förhållande kan tolkas i den riktningen, att jakt verkligen var en viktig del av det adliga anseendet och en omhuldad sådan.³⁹

I ett, senare tryckt och från latinet översatt, hyllningstal till hembygden år 1633 uttalar sig en prästson från Slätthög i Småland om landskapets företräden, eller snarare lovsjunger desamma i en strid ström av superlativer. När det är dags att komma in på djur och natur utbrister han:

Landskapet hyser en myckenhet villebråd, framför allt leva där i stor mängd: kron- och dovhjort, rådjur, grävling, räv och hare samt giva de friherrar och adelsmän som vistas där, ett lyckligt byte samt den mest behagliga vederkvickelse under jakten.⁴⁰

Citatet är intressant ur flera aspekter. En mycket tydlig sådan är att det inte råder någon tvekan om vem det är som anses ha rätt att jaga det myckna villebrådet, friherrar och adelsmän. Vidare noteras att jakten sker för nöjes skull, som behaglig vederkvickelse. Älg saknas bland de omnämnda hjortdjuren samtidigt som det plötsligt dyker upp två arter av hjort, kronhjort och dovhjort, vid sidan av rådjur. Detta ger oss anledning att närma oss vilttillgången mer artspecifikt från huvudsakligen motsatt håll än tidigare, inte tiden före skatteköpsförordningen 1789, utan tiden därefter.

På riksnivå tycks älgen ha varit tillbakaträngd i huvudsak till Bergslagen vid 1800-talets ingång, då den därmed skall ha nått sin minsta utbredning i historisk tid.⁴¹ Angående älg i tiden innan dess sägs bland annat att: "Utrotningen tycks emellertid, åtminstone hvad stora delar af Småland beträffar, ha varit ett faktum redan en rätt lång tid före 1700-talets slut."⁴² Går vi vidare till rådjuret var detta i stort sett tillbakaträngt till en liten restpopulation på Övedskloster i Skåne på 1830-talet.⁴³ Ifrån denna population kommer alla svenska rådjur när arten efter 1840 så smått, men förhållandevis ganska snabbt, börjar sprida sig norrut igen.⁴⁴ Ser vi sedan till kronhjorten var denna vid samma tid som rådjuret stationär endast på fyra gods i södra delarna av Skåne.⁴⁵ Samma källa tillägger att den inte fanns i Småland i början 1800-talet samtidigt som det görs sannolikt att: "Djurgårdarnas hjortbestånd har givetvis förlängt hjortens tillvaro i flera landskap [...]."⁴⁶ Härmed avses spontana rymningar från djurgårdar i Svealand och Götaland.

Älg, kronhjort och rådjur är som tidigare nämnts inhemska arter som koloniserade hela eller delar av Sverige, när isen drog sig tillbaka. Detta gäller inte dovhjorten. Den är införd i Sverige och då, liksom i stora delar av Europa, starkt förknippad med djurgårdar. Dohjorten anses ha haft en naturlig utbredning i östra Medelhavsområdet, där södra

Italien, Sicilien, södra halvan av Balkan och Anatolien i dagens Turkiet har ingått. Idag finns ett litet vilt ursprungsbestånd kvar i Anatolien. Det är vidare troligt att arten, och djurgården, har samband med normandernas erövring av Sicilien 1060–1080 och att den vidare spridningen till norra Europa har sitt ursprung där. På Sicilien erövrades tidigare arabisk-bysantinskt område, där eliten omgav sig med inhägnade parker, lustgårdar och djurgårdar av olika slag. Dessa återuppbyggdes efter erövringen efter arabisk modell.⁴⁷

Spridningen till England och Danmark är tidig och beror naturligtvis på den normandiska erövringen av England samt dynastiska förvecklingar förknippade med denna, åtminstone vad gäller arten dovhjort. Däremot finns historiska belägg för djurgårdar som är tidigare än så i England. Steget norrut, från Sicilien över Alperna, hänförs till den tyskromerske kejsaren Fredrik II (regerade 1212–1250), vilken faktiskt var född i Italien och uppvuxen på Sicilien, och var en hängiven jägare. Han lät bland annat konstruera en exklusiv parkanläggning med djurgård i Nürnberg. Kontentan skulle då vara att dovhjorten tillsammans med djurgården nådde norra Europa relativt sent med en blygsam start under 1200-talet, mer allmänt förekommande först under 1400-talet. Spridningen till England och Danmark skedde tidigare, under 1000-talet.⁴⁸ Till Sverige vet vi att dovhjort importerades 1569 från England till djurgården vid Ottenby på Öland.⁴⁹ Det finns också en notering i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* att från England importerade dovhjortar skall ha funnits vid Älvsborg på 1570-talet.⁵⁰ Vi har också fynd av dovhjortsben i anslutning till Nyköpings hus med en förmodad 1500-talsdatering och ett fynd från Helgeandsholmen i Stockholm ifrån ett kulturlager med datering från tidigt 1600-tal.⁵¹

Förutom skillnader i storlek (mindre), färgteckning och exotism i förhållande till kronhjorten har dovhjorten ett annat drag som den inte delar med kronhjorten. Den är högst

ortstrogen, vilket betyder att den är mycket obenägen att sprida sig ut över större områden om den har rymt från en djurgård eller avsiktligt blivit utsläppt från ett hjorthägn någon gång under 1900-talet. Det visar att dess spridning i frihet är mycket långsam och att dess förekomst i djurgårdar inte på samma sätt som för kronhjorten, i citatet ovan, har bidragit historiskt till att underhålla en vild population, utanför djurgården.⁵²

Adelsståndet under 1600-talet

De framväxande adliga privilegierna på jaktens område sätter fokus på adeln som stånd och samhällsskikt under 1600-talet, dess numerär och ekonomisk-politiska möjligheter. Vid början av århundradet fanns ca 550 vuxna adelsmän, vid mitten hade deras antal ökat till ca 1 000, varav hälften bestod av nyadlade personer. Under andra halvan av århundradet skedde ytterligare en ökning och fram till sekelskiftet 1700 ökade de till ungefär 2 500 vuxna adelsmän. Av dessa kom 1 950 (78 %) från nyadlade familjer.⁵³ Adeln hade stärkt sin kontroll över ekonomin, intäkterna från jorden hade ökat högst väsentligt under 1600-talets första hälft. För året 1654/55 visar tidigare beräkningar att de kunde tillgodogöra sig inkomsterna från ca 65 procent av all jord som var satt i mantal på riksnivå. Motsvarande utveckling skedde med antalet säterier (adliga huvudgårdar) under samma period. I början av århundradet beräknas det ha funnits 300–400 säterier, vilka hade ökat till över 3 000 vid mitten av århundradet. Det egna jordinnehavet (jordnaturen frälse) hade stigit från 25 till 40 procent under 1600-talets första hälft.⁵⁴ Inte någon gång under seklet utgjorde adelns numerär (män, kvinnor och barn) mer än 0,5 procent av befolkningen som helhet.⁵⁵ Det förtjänar, återigen, att påpekas att överensstämmelsen var i det närmaste total vad gäller den exklusiva jakträttens utbredning och det adliga jordinnehavet: frälsejord och säterier. En än mindre grupp av adeln, ca 20 familjer, avancerade till att bli en elitgrupp inom det egna

ståndet, både vad gällde ekonomi och innehav av höga politiska poster. Denna adelselit hade i det närmaste monopol på statliga ämbeten allt sedan Gustav II Adolfs trontillträde 1611 och fram till dess att kungligt envälde infördes 1680.⁵⁶

Den svenska 1600-talsadeln följde den europeiska, via krigs- och annan statstjänst samt studieresor (peregrination) i ungdomen, och tog efter européernas konsumtionsmönster och yttringar, en adlig trend som egentligen kan skönjas redan vid 1500-talets mitt. Söner skickades iväg ut i Europa på universitetsstudier och peregrinationsresor efter den kollaps Uppsala universitet genomled efter maktstriden mellan Sten Sture d.y. och ärkebiskop Gustav Trolle. Under tiden därefter visade inte Gustav Vasa något som helst intresse för att återupprätta universitetet.⁵⁷

Forskning kring adlig konsumtion är inriktad på att försöka förstå hur en elit manifesterade sin ställning, makt och roll. På individnivå går det enligt denna forskningsinriktning att, via analys av konsumtion och materiell kultur, se hur uppfattningar om den egna personens status kommunicerades med omgivningen.⁵⁸ ”Lyx och etikett var vapen, använda i en strid om makt och plats i hierarkin som fördes lika mycket inom adeln som mellan stånden.”⁵⁹ Ett påstående som den senaste avhandlingen i ämnet har belagt empiriskt med all önskvärd tydlighet.⁶⁰

Tidigare forskning har även pekat på att jakt ingick i den svenska adelns skrytkonsumtion, utan att egentligen diskutera formerna för den. Jakten framställs som ett av flera element i konsumtionsmönstret, vilket framgår i följande citat: ”Särskilt aristokratin levde i en värld av fester, banketter, jakter, fyrverkerier, ringränningar och baletter.”⁶¹ Parentetiskt, med anknytning till detta citat, bör tilläggas att viltkött ansågs som högstatuskost vid adliga fester under åtminstone 1600-talets första hälft. Därefter gjorde sig en mer trendig fransk matordning märkbar, vilken bland annat, vid sidan av dryckesval, innebar att:

”Fläsk och den stora omfattningen av viltkött hade kraftigt reducerats till förmån för kalkon, höns och lamm, citroner, vindruvor och kastanjer.”⁶²

Om vi nu försöker sammanfatta det svenska forskningsläget, mot bakgrund av vad som hittills redovisats, råder det ingen tvekan om att jakt är ett åtråvärt adligt privilegium. Adeln har sedan 1500-talets sista kvartal vid upprepade tillfällen sökt att komma i besittning av en exklusiv jakträtt inom det område i Sverige där de ägde jord och huvudsakligen levde och verkade. Denna jakträtts utövande har sannolikt i första hand bidragit till minskande populationer och gradvist regionalt utrotande av älg, kronhjort och rådjur över tid, i nu nämnd ordning. En fortgående allmän befolkningstillväxt och tillhörande uppodling och framför allt stigande tamdjurspopulation (beteskonkurrens) är också starkt bidragande och samverkande i denna process.

Djurgårdens förekomst i Suecia Antiqua och historiska lantmäterikartor

Upprinnelsen till denna delundersökning är ett påstående i en uppsats som behandlar svenska djurgårdar (2011).⁶³ Här påtalas att hjortar, hjortjakt och djurgårdar är relativt vanligt förekommande bildelement runtomkring de slott och herresäten som avbildas i Suecians planscher. Ett motsvarande, icke noggrannare undersökt, intryck av att djurgårdar ganska frekvent förekommer i historiskt kartmaterial över säterier, herrgårdar och slott hade jag själv sedan tidigare, särskilt för storskaliga lantmäterikartor från perioden 1680–1720. När jag så fick förslaget av Ingvar Svanberg, Husdjurs- och sällskapsdjursseminariet vid Uppsala universitet, att hålla ett föredrag om djurgårdar under hösten 2019, hade jag en utmärkt anledning att undersöka både den ovan nämnda uppsatsens påstående om Suecians planscher och mitt eget intryck från lantmäterikartorna mer systematiskt.⁶⁴ Det var relativt enkelt och smärtfritt eftersom bägge källmaterialen i dagsläget är digitalt tillgängliga.

Innan jag mer explicit går in på undersökningen finns det ytterligare några frågor kring djurgårdar som är värda att diskuteras. Tar vi nu vår ovan samlade kunskap om jakt-rätt och klöviltstammarnas vikande numerär över tid i förhållande till djurgårdar och 1600-talet kan man först och främst fundera på varför djurgårdar anlades vid adelns huvudgårdar överhuvudtaget, hos en samhällsgrupp som precis hade kämpat sig till ett jaktmonopol, och när i tiden detta skedde? Vi vet att kungliga djurgårdar med säkerhet har förekommit från och med 1500-talets mitt, samtidigt som adliga djurgårdar finns belagda i historiskt kartmaterial från 1640-talet i det enda arbete jag känner till som har närmat sig frågan via lantmäterikartor.⁶⁵ Detta är i sig en säker datering, men problemet med den ligger på ett annat plan. De första storskaliga lantmäterikartorna i Sverige började framställas 1630 efter det att Lantmäteriet bildades 1628. Vad som hände innan dess går inte att undersöka via kartmaterial. Annat källmaterial måste till.

Vi vet heller inte om den adliga förkärleken för jakt innebar att det jagades i djurgården eller om jakt endast skedde utanför denna? Antingen på vilda populationer av hjortdjur eller djur som möjligen släpptes ut ur existerande djurgårdar för att sedan jagas på säteriets marker, förföljas till häst och i samband därmed antingen drivas mot i förväg upphängda nät och skyttar eller också med hjälp av hundar

slutgiltigt ställas för att sedan fångas. Jakt på utsläppta djur kanske blev allt vanligare i takt med att vilda hjortdjurs numerär minskade?

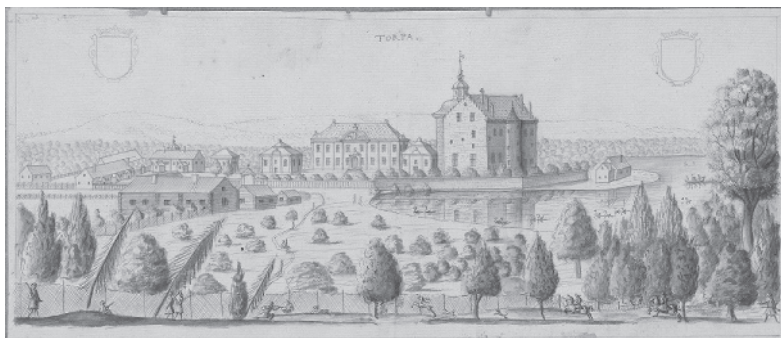
En annan faktor som borde haft betydelse i detta sammanhang är storleken på djurgården. Hur stor areal var egentligen inhägnad? Vi vet att jakt förekom inne i de kungliga djurgårdarna, men många av dessa var mycket stora till ytan, som Omberg och Ottenby. Hade adeln möjlighet att avsätta djurgårdar av motsvarande storlek på sina ägor ens om man tillhörde högadeln i någon av de mycket välbärgade 20 familjerna? I ett svenskt skogs- och jaktlexikon från 1789, författat av en pensionerad överjägmästare från Halland, berörs storleksaspekten på djurgården i följande ordalag:

Den som äger lägenhet och lust at anlägga en djurgård, bör därwid i aktaga, det sjelfwa djurgården blifwer tilräcklig stor, mindre än half mils omkrets meriterar intet [ca 250 hektar], men wäl större om det skal löna mödan.⁶⁶

Tyvänn klagörs eller kommenteras inte storleksfrågan vidare, varför det egentligen inte lönar sig med en mindre djurgård än den föreslagna? Är det ur jaktlig synpunkt eller av något annat skäl?

Ovanstående oklarheter leder tillbaka till den inledningsvis ställda grundläggande frågan om varför adeln egentligen anlade djurgårdar? Kanske fyllde de mer än en funktion?

1. Teckningen av Torpa har använts som förlaga för Suecian. I förgrunden drivs en hjort mot ett upphängt nät, jakttyg, av hundar och rytta-re. Vid nätet finns skyttar utplacerade. Jakten försiggår sannolikt inte inom djurgården. Jämför bild 2.

Den svenska undersökning som har använt sig av lantmäterikartor har förtjänstfullt pekat på möjligheter av en rent ornamental funktion. Vid samma avkarterade bebyggelseenhet (BBE), slott, säteri eller herrgård, har i en del fall både en stor och liten djurgård kunnat identifieras. Här har det direkt i kartan stått inskrivet *Stora* respektive *Lilla* djurgården. Den senare brukar då vara anlagd i omedelbar anslutning till parken. Den lilla djurgården har därför högst sannolikt varit ett dekorativt inslag, vilket har förstärkt upplevelsen av miljön kring huvudbyggnaden i och med att vilda djur på ett kontrollerat sätt lagts till en redan noggrant utformad och prestigefylld plats. Författaren håller det för osannolikt att jakt har förekommit i sådana djurgårdar. Den stora djurgården brukar då i dessa fall vara belägen en ganska bra bit från huvudbyggnaden och parkanläggningen. Hon kommenterar inte specifikt syftet med denna lokalisering.⁶⁷

Det tidigare relaterade avhandlingsarbetet om jaktbrott i Marks härad tänker sig dock, utan att egentligen specifikt ha borrar särskilt

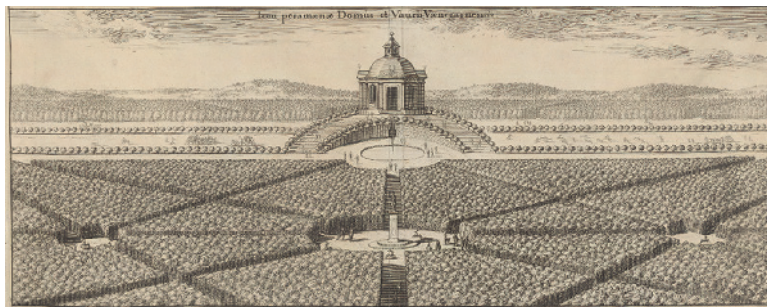
djupt i ämnet djurgårdar, att denna hade en dubbel funktion. Dels tillhandahöll den jakt som nöje och tidsfördriv för eliten, dels tjänade den som möjlig visthusbod. Med stöd av en titt i räkenskaperna rörande djurgården vid Läckö (Västergötland) finner författaren inte något egentligt bakomliggande ekonomiskt motiv för en anläggning av djurgårdar. De kostade mer än de smakade och ”utgjorde en rumslig symbol för elitkulturer och ett inslag i manifestationen” av denna och därmed att ”företeelsen måste ses som ett uttryck för tidens lyxkonsumtion.”⁶⁸

Med dessa frågor och tidigare forskningsrön om djurgårdar är det nu dags att gå in på själva den empiriska undersökningen. För undersökningens del räcker det om vi nöjer oss med att betrakta djurgården som en rumslig symbol för en elitkultur. Är detta sant torde det under 1600-talet ha varit åtråvärt att kunna visa upp en sådan vid sin huvudgård, både för sina likar och gentemot personer från andra samhällsgrupper. Utifrån den grundtanken har jag gått igenom planschverket *Suecia*

2. Utsnitt av geometrisk avmätning över Torpa 1683. Placeringen av djurgården, Diure Hagen, är tidstypisk. Den ligger en ganska bra bit ifrån själva huvudbyggnaden. Jaktscenen i bild 1 är sannolikt förlagd till området norr om Gårdsjön i kartutsnittet. Diurehagen är omgiven av en permanent hägnad som är av åtminstone samma höjd som dagens viltstängsel längs vägarna. Sannolikt består det av en hög hankgårdsgård, se vidare Figur 35, s. 138, i Kardell 2004.

3. En av Suecians planscher över Venngarn i Uppland vilken visar entrén ut mot en parkanläggning. I dess mitt syns en staty där människor och hjortar är avbildade, på den öppna ytan runt statyn. Se vidare bild 4.

Antiqua & Hodierna, som vi vet har tillkommit i syfte att visa Stormaktssverige i all sin glans för en utländsk 1600-talspublik; med tanke på arkitektur, tillhörande trädgårdsanläggningar och parker samt andra statusbärande element. Här har jag för samtliga avbildade slott och herresäten (BBE), från landskapen Uppland, Östergötland och Västergötland, letat efter planscher som har hjortar avbildade i närheten av huvudbyggnaden eller planscher där jaktsällskap och hjortar figurerar tillsammans i närhet av bebyggelsen.⁶⁹ Vidare, om en och samma BBE skulle vara avbildad på mer än en plansch har ingen hänsyn tagits till detta på annat sätt än att BBE endast har räknats en gång. På motsvarande sätt har förekomsten av hjortar eller jaktsällskap behandlats. Existerar dessa, enskilt eller tillsammans, på någon av planscherna för en särskild BBE har de bara räknats en gång. Resultatet av genomgången syns i tabell 1 nedan.

Resultatet, 5 BBE av 73 möjliga, kan tyckas något förvånande. Speciellt som det kan misstänkas att de flesta avbildade BBE:erna i

Suecian tillhör rådsaristokratin och i enstaka fall kungligheter i tiden för deras avbildande. (Något som jag inte har kontrollerat.) Det var ju samma högadliga grupp som bestämde att arbetet med Suecian skulle både genomföras och bekostas av staten.⁷⁰ Var inte djurgårdar eller hjortar prestigeobjekt att visa upp eller är det bara de så kallade *Lilla* djurgårdarna som kommit med? Den *Lilla* djurgården skulle ju enligt ovanstående undersökning återfinnas i anslutning till park och huvudbyggnad. Är det så att de *Stora* djurgårdarna i de flesta fall fanns utanför bild, på större avstånd från huvudbyggnad och parkanläggning? I så fall hade de mindre chans att fångas upp vid avbildandet.

För att pröva detta genomsöktes Lantmäteriets tjänst Historiska kartor för identiska BBE som återfinns i tabell 1.⁷¹ Härvidlag accepterades enbart kartor, så kallade geometriska avmätningar, från 1600-talets slut och de första årtiondena på 1700-talet. De har nästan alla ett ursprung i den uppsjö av ärenden, jordbyten, indragningar och utred-

Tabell 1.

Landskap	Antal bebyggelseenheter (BBE) avbildade i Suecian	Antal BBE med hjortar i bild/ jaktsällskap där hjortar figurerar
Uppland	49	2
Östergötland	15	1
Västergötland	9	2
Totalt	73	5

ningar av enskilda enheters status i de statliga jordregistren (jordeboken) som reduktionen (1681) gav upphov till. Varken denna kartering eller den som skedde under perioden 1630–1650 var dock heltäckande i så måtto att alla jordregisterenheter blev avkarterade. Vad som däremot är viktigt för vår undersökning är att karteringen som motiverades av reduktionen kom att i mycket stor utsträckning riktas mot frälsejord. Därmed erbjuder den störst chans att fånga upp enskilda slott, säterier eller herrgårdar i kartmaterial som är från något så när samma tid. Längre fram i historien tar skiftesreformerna helt över som styrande faktor för Lantmäteriets kartproduktion och därmed berörs mycket sällan de BBE vi är intresserade av, eftersom all jord redan ligger på en hand och därmed gör dem ointressanta från skiftessynpunkt.⁷² Dessa omständigheter

medför att vi för denna del av undersökningen, redan från början, måste räkna med att alla BBE som är avbildade i Suecian inte finns avkarterade. Utfallet av delundersökningen redovisas i tabell 2 nedan.

Bortfallet, avsaknaden av BBE med en karta, blev inte så stort som kanske kunde befaras. Av 73 i Suecian avbildade BBE var 56 representerade med en karta. Ett bortfall på ca 25 procent. Av de 56 hade hälften, 28 stycken, en eller flera djurgårdar avkarterade. Jag gjorde således inget försök att ytterligare dela in materialet i undergrupper eller mäta storlek (areal) eller avstånd till huvudbyggnad. Jag noterade bara förekomst.

Först och främst visar delundersökningen att djurgårdar var tämligen vanliga inslag i herrgårdsmiljöer, med det förbehåll att jag inte på något sätt har försökt att bedöma hur

4. Detta är ett utsnitt av en geometrisk avmätning över Venngarn utan år. Av stil och ritmanér går det dock säkert att placera den inom perioden 1680–1720. Överst i högra hörnet syns Venngarns slott i fågelperspektiv. Entrén i bild 3 framträder här tydligt och vetter ut mot Litt. O som enligt teckenförklaringen utgörs av parken. Litt. L är djurgården. Till tidens ritmanér hör att hägnader avbildas med heldragna streck varför det är lätt att se att park och djurgård avskiljs från varandra av en hägnad. Nr 20 är Diurwachtaretorpet. Sannolikt hade man inte hjortarna lösa i parken, men det var möjligt att uppleva dem om man vistades i parken. Terrängen sluttar i verkligheten ganska brant från entrén ner mot bäcken som genomkorsar djurgården på längden.

välbeställd innehavaren av en viss BBE var vid karteringstillfället. Detta eftersom jag misstänker att redan urvalsmetodiken av BBE, genom Suecian, gör att förmögenhet har betydelse för vilka bebyggelseenheter som kommer med. Vidare kan det ju vara så att samma familj kan äga och bebo fler än en av de BBE som är avbildade i Suecian.

En erfarenhet av delundersökningen, som inte direkt framgår av tabell 2, var att det fanns väldigt liten övrig information om djurgårdarna i själva kartmaterialet. Fanns det överhuvudtaget hjortar i dem vid karteringstillfället? Ingen av de 28 kartor som var försedda med djurgårdar i tabell 2 hade några djur utritade, men en del hade hus som skulle kunna hänföras till vad uppslagsverket från 1789 anser vara nödvändiga konstruktioner inne i djurgården:

Å någon slätt och wacker plan bör en lada upbyggas til hö och löfs förwarande, jämte några långa skjul med tak utom väggar, under hwilka djuren om wintren födas; [...].⁷³

Förekomsten av byggnader inne i djurgården borde kunna ge en fingervisning om huruvida djurgården så att säga är i drift och hyser hjortar av något slag. Avsaknaden av hus skulle kunna tyda på att det rör sig om en djurgård som däremot kanske inte är i drift. I sådant fall är det ju inget som i teorin hindrar att den redan inhägnade ytan, djurgården, använts som beteshage för tamdjur. En aspekt som det tål att tänka på eftersom kartmaterialet har tillkommit i samband med reduktio-

nen. Denna bryter delvis adelns ekonomiska övertag och skulle därmed representera en adel vars ekonomiska förutsättningar är generellt sämre och osäkrare än vid 1600-talets mitt. Dessutom är adeln numerärt sett flera om att dela en mindre kaka vid århundradets slut än vid dess mitt.

Slutfunderingar

Först och främst visar genomgången av Suecian (tabell 1) och kartorna (tabell 2) att Suecian som källmaterial är en återvändsgränd för vidare kunskap om adliga djurgårdar. Det kan kanske också sägas vara den största förtjänsten med denna genomgång och dess egentliga målsättning, att ställa dessa källmaterial mot varandra. Jämförelsen har egentligen inte besvarat frågan om varför djurgårdar anlades vid adelns säterier, bara bekräftat att det gjordes ganska ofta av kartmaterialet att döma. Detta utifrån ett implicit antagande om att djurgården var något som det av statusskäl var angeläget att visa upp för omgivningen under svenskt 1600-tal. Detta antagande kan möjligen sägas vara bekräftat av innehållet i tabell 2. Kartmaterialet kan vidare inte heller, utan ytterligare mätningar i kartorna, svara på frågan om det var teoretiskt möjligt att jaga hjort från hästryggen i de adliga *stora* djurgårdarna eller ej? Däremot skulle det vara möjligt att göra en kvantitativ undersökning av förekomsten av *stor* respektive *liten* djurgård vid en och samma BBE samt knyta denna till den adlige ägarens ekonomiska förutsättningar med utgångspunkt i kartmaterialet.

Vidare pekar genomgången av tabellerna

Tabell 2.

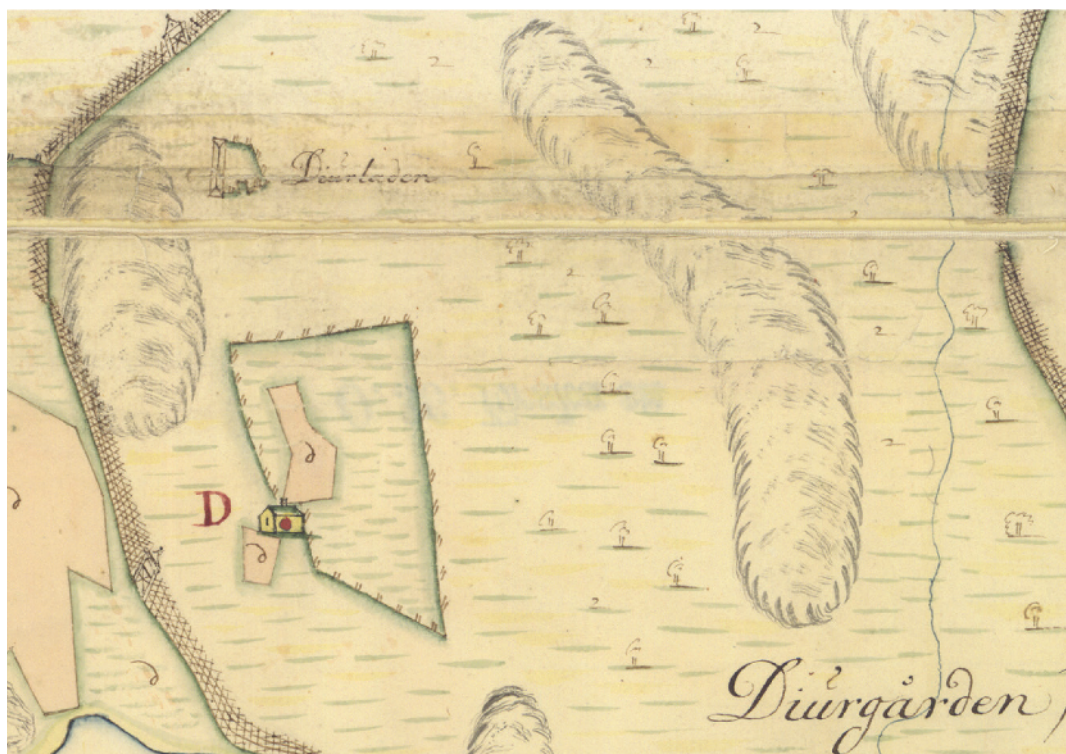
Landskap	Antal BBE avbildade i Suecian med karta	Antal med djurgård/ar	Antal utan djurgård/ar
Uppland	40	16	24
Östergötland	11	7	4
Västergötland	5	5	0
Totalt	56	28	28

på att det finns mycket kvar att göra för den som vill borra djupare i frågan om djurgårdar. Vi vet fortfarande inte riktigt när de dyker upp vid adelns säterier. Är de samtida med de kungliga djurgårdarna eller kommer de först, efter något tjugotal års fördröjning, på motsvarande sätt och med samma tidsfördröjning som det tar för adeln att få regalrätten på hjortdjur förlänad?

En mer konsekvent och kvantitativ genomgång av kartmaterialet skulle sannolikt ge möjligheter att tränga djupare in i frågan hur vanliga djurgårdar var? Här skulle dock kartmaterialet behöva ställas dels mot en systematiskt genomgång av belagda säterier

(Almquist 1931, 1935, 1947 och 1976), dels också mot testamenten eftersom en karta anger mantal (en jordvärderingssiffra) för just den avkarterade enheten men inte säger något om innehavarens övriga jordinnehav i form av räntor som hjälper till att bekosta den adliga lyxkonsumtionen på platsen: huvudbyggnad, park och eventuell djurgård. Däremot har kartan ofta upplysningar om vem som disponerar en BBE vid karteringstillfället, vid sidan av vad Almquists genomgång kan bidra med i de enskilda fallen.

För att komma åt frågan om hur jakten gick till eller egentligen hur djurgården användes i det sociala umgängesmönstret adeln emellan,

5. Utsnittet är från en geometrisk avmätning över Grävsnäs (Västergötland) från 1718. Litt. D. betecknar diurwachtaretorpet och ligger alltså inne i djurgården. Den senare är omgiven av ett högt stängsel. Jämför med hur hägnaden som omger djurvaktarens odling har ritats. Norr om Litt. D finns ytterligare en liten inhägnad samt ett långsmalt hus avbildat i fågelperspektiv, Diurladan. Grävsnäs är avbildad i Suecian men planschen innehåller varken hjortar eller jaktscener. Djurgården ligger dock på andra sidan sjön från huvudbyggnaden räknat. På motsvarande sätt som Torpas djurhage (bild 2), på ett ganska stort avstånd från huvudbyggnaden.

skulle helt andra källmaterial behövas. En kvalitativ genomgång av så kallat egodokument, brev och dagböcker, torde vara högst nödvändig där sannolikt slumpvis bevarade uttalanden om jakt, djurgårdar och umgänge skulle behöva backas upp av och ställas emot information från den ovan skisserade kvantitativa undersökningen.

Fram till dess att en fördjupad undersökning kommer till stånd kan vi möjligen på grundval av föreliggande studie betrakta djurgården som en tämligen vanlig rumslig symbol för en elitkultur, vilken sannolikt under 1600-talet lades till som ett prestigehöjande element till de adliga BBE där innehavaren hade råd och möjlighet. Dock fanns det med största säkerhet en nedre förmögenhetsgräns för detta, vilket i sin tur kanske gjorde djurgården än mer lämpad som mätare av plats och rang inom en adlig hierarki. All adel fick ju jaga, men alla hade inte råd med en djurgård invid sitt säteri.

Örjan Kardell, forskare

Historiska institutionen, Uppsala universitet

Nyckelord: djurgårdar, adlig jakträtt, tidigmodern vilttillgång, svensk adel

Noter

- Allsen 2006, s. 7, 22–23, 40–41, 99–100, 102–103, 106, 114, 120–121 och 128–129; Blanning 2007, s. 393–418; Danziger & Gillingham 2003, s. 123–135; Fletcher 2011, s. 33, 103, 105–109, 133–136, 139–144 och 198–212; Radkau 2012, s. 57–70 och Thompson 1975.
- Nyrén 2012, *Jaktens historia i Sverige* 2016, Brusewitz 1967, Ahrland 2011, Revera 1984, Englund 1989 och Engström 2019.
- Fridell och Svanberg 2007, s. 119–120.
- Fridell och Svanberg 2007, s. 73–76. Dessa sidor redovisar också därutöver en mer fullständig katalog av noanamn för varg.
- https://www.saob.se/artikel/?unik=G_1351-0208.1DoZ&pz=3
- Allsen 2006, s. 34–37 och 46–48; Ahrland 2011, s. 70–73 och Fletcher 2011, s. 32, 64–67 och 86–88.
- ÖgL Bb 36. i Larsson 1982, s. 23. Se vidare Nyrén 2012, Tablå 2.1., s. 43–44, för en sammanställning av bestämmelserna om jakt i respektive landskapslag.
- En genomgång av Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek (SDHK) 1430–1519 visar att några få bevarade diplom rör jakt, rådjur eller hjortar: År 1440, SDHK 23416, Vadstena kloster får ett skyddsbrev utfärdat där klostret också tillerkänns jakträtt; År 1462, SDHK 43993, kung Kristian förbjuder bl.a. jakt och bärande av armborst; År 1504, SDHK 34886, Svante Nilsson skriver och vill ha rådjur levererade; År 1505, SDHK 34999, Svante Nilsson skriver angående några hjortar; År 1512, SDHK 37245, NN1 tillåter att NN2 tar rådjur på NN1s ägor.
- I landslagens Kungabalk.
- Almquist 1928, s. 506.
- https://www.saob.se/artikel/?unik=P_0211-0173.LO9K&pz=3
- Jämför med Odén 1955, s. 12 och Radkau 2012, s. 47 och 97–98.
- Gustav Vasas Registratur: Band XI. 1536–1537. Svartsjö 13 april 1537, s. 292–293; Band XII. 1538–1539. Västerås 24 november 1538, s. 115–116 och Stockholm 1 juli 1539, s. 215–216; Band XIII. 1540–1541. Uppsala 26 mars 1541, s. 239–240. Citatet i Larsson 1982, s. 24. Se även Nyrén 2012. Bilaga 2 och s. 226.
- Almquist 1928, s. 506.
- Se t.ex. Pihl 2012, s. 48 år 1597 och Tynnelsö gård.
- Niklasson 2010, s. 30; Ericsson 2004, s. 54 och 151; *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Band XX. Vidjer – Øre 1976, sp. 64–65 och Ahrland 2011, s. 75. Ericsson 2004 nämner ett skärpt jaktförbud på Öland 1572 och avser sannolikt två brev från detta år: Öpedt breff för Jörenn Jægere om hundarne på Ölandh. Kalmar 27 mars. Riksregistraturet 1572. Volym 56. (Bild 92/Sida 85). https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0038551_00092#?c=&m=&s=&cv=91&xywh=146%2C878%2C3499%2C1693 och Öpedt breff Belangandes Jacten på Ölandh. Kalmar 10 maj. Riksregistraturet 1572. Volym 56. (Bild 147/Sida 140).

- https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0038551_00147#c=&m=&s=&cv=146&xywh=254%2C334%2C3499%2C1693
17. Larsson 1982, s. 23.
 18. Larsson 1982, s. 24.
 19. Larsson 2005, s. 41–42, 272–279, 347–349, 403–406, 410–416 och 436–438.
 20. Citatet i Nyrén 2012, s. 57. Se not 275 på samma sida för en fullständig referens.
 21. Fullmact för Her Jören Gyllenstierna. Stegeborg 27 oktober. Riksregistraturet 1572. Volym 56. (Bild 316/Sida 313). https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0038551_00316#c=&m=&s=&cv=315&xywh=253%2C333%2C3499%2C1693
 22. Citatet i Nyrén 2012, s. 57. Se not 276 på samma sida för en fullständig referens.
 23. Det moderniserade citatet av § 26 efter Nyrén 2012. Bilaga 2 s. 227.
 24. Nyrén 2012. Bilaga 1, s. 222–225.
 25. Larsson 1982, s. 24.
 26. Se vidare Nyrén 2012, Tablå 2.1. och 2.2, s. 43–45 samt Bilaga 1, s. 223–225, där skottpengar introduceras som incitament för rovdjursjakt 1647 i § XVIII. Den medeltida skyldigheten att jaga rovdjur – skallplikten – lyfts ograverad in i 1734 års lag samt börjar inte ifrågasättas/omförhandlas förrän på 1820-talet. Se vidare Kardell och Dahlström 2013.
 27. Larsson 2003, s. 121–124.
 28. Kardell 2020, s. 8–17 och Larsson 2005, s. 250.
 29. Lagerås 2016, s. 145–146. Slutsatsen kommer ur ett försök att naturvetenskapligt pröva Janken Myrdals slutgiltigt formulerade och presenterade teorier om ödeläggelsens förlopp och utseende i Myrdal 2003.
 30. Larsson 1982, s. 31.
 31. Modern viltekologisk forskning har i ett par nordamerikanska studier visat på faktiska negativa effekter av tamdjur på hjortvilt; både genom födokonkurrens och undanträngningstendenser: Jenks & Leslie 2003 och Stewart et al. 2002.
 32. Nyrén 2012.
 33. Nyrén 2012, s. 108–113.
 34. Nyrén 2012, s. 120–121.
 35. Nyrén 2012, s. 121.
 36. Nyrén 2012, s. 146 och där Tabell 5.1. A.
 37. Nyrén 2012, s. 146 och där Tabell 5.1. A. och Tabell 5.1. C.
 38. Nyrén 2012, s. 156.
 39. Jämför med Nyrén 2012, s. 155–156 där samma undersökning ges en bitvis annorlunda tolkning. Sannolikt beror detta på att författaren i avhandlingen fokuserar på jakt utifrån ett underifrånperspektiv; utgår ifrån att de från jakt utestängda grupperna på något sätt protesterar/obstruerar. Något som i sin tur skulle synas i domböckerna.
 40. Slettho-Gizaesus 1633, s. 11.
 41. Ekman 1918, s. 267. Se vidare utbredningskarta på s. 265 i samma arbete.
 42. Ekman 1918, s. 260–261.
 43. Ekman, 1919, s. 37.
 44. Se vidare spridningskarta i Ekman 1919, s. 47 samt spridningskartor i von Essen 2011 s. 192.
 45. Ekman 1918, s. 324. Jämför Ekmans arbete med Ahlén 1965.
 46. Ekman 1918, s. 327 och 331. Citatet på s. 331. Se vidare spridningskarta på s. 325 i samma arbete.
 47. Fletcher 2011, s. 88–89. Se även uppgifterna om den s.k. ölistan i Kung Valdemars jordbok ifrån 1231, där danska öar som hyser bl.a. dovhjort räknas upp. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Band VI. Gästning-Hovedgård 1961, sp. 613.
 48. Allsen 2006, s. 100; Fletcher 2011, s. 61 och 88–94 samt Ahrland 2011, s. 73–74. Notera dock att spridning av arten dovhjort (arkeologiska fynd), antingen som livdjur, slakt-delar eller som råmaterial för hantverk, är belagd tidigare, sporadiskt, än vad som här anges i samband med djurgårdar. Se vidare Fletcher 2011, s. 88, Sykes et al. 2011 samt Fallgren 1994 i nu nämnd ordning.
 49. Ahrland 2011, s. 75.
 50. Band VI. Gästning-Hovedgård 1961, sp. 613.
 51. Sten 1990 och Helgeandsholmen 1982, s. 278 och där bildtexten till figur 259. Osteologen Maria Vretemark identifierade dovhjortskäken ifrån Stockholm och osteologen Sabine Sten mellanfotsbenet av dovhjort ifrån Nyköping.
 52. Jägarskolan 1983, s. 50 och Fletcher 2011, s. 89 (bildtext) och s. 93 (text och bildtext).
 53. Engström 2019, s. 17.
 54. Engström 2019, s. 18. Se även Hallenberg 2008, s. 201.

55. Engström 2019, s. 17.
56. Engström 2019, s. 16–17 och Norrhem 1993.
57. Larsson 2005, s. 46–47.
58. Engström 2019, s. 25. Jämför med Englund 1989, s. 70–83. Notera dock att det inte är lyxkonsumtionen i sig som undersöks i Englunds avhandling medan den är huvudämnet för Engströms avhandling 2019.
59. Englund 1989, s. 76.
60. Engström 2019.
61. Englund 1989, s. 70 på basis av Revera 1984.
62. Engström 2019, s. 207–209. Citatet på s. 208.
63. Ahrland 2011.
64. Ingvar Svanberg har också försett mig med några referenser rörande dovhjort, vilka tack-samt tagits emot.
65. Ahrland 2011, s. 77–78.
66. Brummer 1789, s. 81.
67. Ahrland 2011, s. 76–77.
68. Nyrén 2012, s. 78.
69. https://suecia.kb.se/F/?func=find-b&local_base=sah
70. Dahlberg 1975, s. 9–10.
71. <https://historiskakartor.lantmateriet.se/historiskakartor/advancedsearch.html>
72. Kardell 2004, s. 46–48.
73. Brummer 1789, s. 81.

Referenser

Litteratur

- Ahlén, Ingemar 1965: Studies on the Red deer, *Cervus Elaphus L.*, in Scandinavia. I. History of Distribution. *Viltrevy. Swedish wildlife*. Published by Swedish Sportsmen's Association. Volume 3. Number I.
- Ahrland, Åsa 2011: Power and paradise: Swedish deer parks in a long-term perspective. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Nr 61/2011, s. 68–88.
- Allsen, Thomas T. 2006: *The royal hunt in Eurasian history*. Philadelphia.
- Almquist, Jan Eric 1928: Skogskommissionerna under det karolinska enväldet. *Svenska lantmäteriet 1628–1928. Del 1*, s. 495–588. Stockholm.
- Almquist, Johan Axel 1931: *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden: med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*. Första delen. Stockholms och Uppsala län. Band 2. Säterier. Stockholm.
- Almquist, Johan Axel 1935: *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden: med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*. Andra delen. Nyköpings län och Livgedingets södermanlandsdel. Band 2. Säterier. Stockholm.
- Almquist, Johan Axel 1947: *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden: med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*. Tredje delen. Östergötland. Band 2. Säterier. Stockholm.
- Almquist, Johan Axel 1976: *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden: med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*. Fjärde delen. Småland. Band 3. Säterier. Stockholm.
- Blanning, Tim 2007: *The pursuit of glory: The five revolutions that made modern Europe*. London and New York.
- Brummer, M. H. 1789: *Försök til et Swenskt Skogs- och Jagt-Lexicon*. Faksimil med kommentarer 2010. Stockholm.
- Brusewitz, Gunnar 1967: *Jakt: Jägare, villebråd, vapen och jaktmetoder från äldsta tider till våra dagar*. Stockholm.
- Dahlberg, Erik 1975: *SUECIA ANTIQUA & HODIERNA*. Bearbetad och kompletterad upplaga med kommentarer huvudsakligen hämtade ur äldre källor. Stockholm.
- Dahlbäck, Göran (red.) 1982: *Helgeandsholmen: 1000 år i Stockholms ström*. Stockholm.
- Danell, Kjell, Roger Bergström, Leif Mattsson och Sverker Sörlin (red.) 2016: *Jaktens historia i Sverige: Vilt – människa – samhälle – kultur*. Stockholm.
- Danziger, Danny & Gillingham, John 2003: *1215: The year of the Magna Carta*. London.
- Ekman, Sven 1918: Några jaktbara djurarters historia i Sverige under senare tid. 1. Älgen. *Svenska jägareförbundets tidskrift*. Femtiosjette årgången 1918: 259–269.
- Ekman, Sven 1918: Några jaktbara djurarters historia i Sverige under senare tid. 2. Kronhjorten. *Svenska jägareförbundets tidskrift*. Femtiosjette årgången 1918: 323–333.
- Ekman, Sven 1919: Några jaktbara djurarters historia i Sverige under senare tid. 3. Rådjuret. *Svenska jägareförbundets tidskrift*. Femtiosjunde årgången 1919: 33–51.
- Englund, Peter 1989: *Det hotade huset: Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Uppsala och Stockholm.
- Engström, Alexander 2019: *Olikhetens praktiker: Adlig begravningskultur i Sverige c:a 1630–1680*. Uppsala.

- Ericsson, Lars 2004: *Johan III: En biografi*. Lund.
- Essen von, Hans 2011: *Viltvård och jakt. Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan 1900*. Red. Ulf Jansson. *Sveriges Nationalatlas*, s. 190–193. Stockholm.
- Fallgren, Jan-Henrik 1994: En vendel- och vikingatida grophusbebyggelse i Övra Wannberga på Öland. *TOR. Tidskrift för arkeologi. Vol. 26. 1994*: 107–144.
- Fletcher, John 2011: *Gardens of earthly delight: The history of deer parks*. Oxford.
- Fridell, Staffan och Svanberg, Ingvar 2007: *Däggdjur i svensk folklig tradition*. Stockholm.
- Hallenberg, Mats 2008: *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*. Lund.
- Hermansson, Nils, Jacob Boëthius och Monica Ekman (red.) 1983: *Jägarskolan: Svenska jägareförbundets kursbok för jägarutbildningen*. Spånga.
- Jenks, J.A. & Leslie, D.M. Jr. 2003: Effect of domestic cattle on the condition of female white-tailed deer in southern pine-bluestem forests, USA. *Acta Theriologica* 48: 131–144.
- Kardell, Lars 2020: *Häradsallmänningshistoria*. Örebro.
- Kardell, Örjan 2004: *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900*. Stockholm och Uppsala.
- Kardell, Örjan and Dahlström, Anna 2013: Wolves in the Early Nineteenth-Century County of Jönköping, Sweden. *Environment and History* 19 (2013): 339–370.
- Konung Gustaf den förstes registratur*. Band XI. 1536–1537. 1888. Stockholm.
- Konung Gustaf den förstes registratur*. Band XII. 1538–1539. 1890. Stockholm.
- Konung Gustaf den förstes registratur*. Band XIII. 1540–1541. 1891. Stockholm.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid: Från vikingatid till reformationstid*. 1961. Band VI. Gästning – Hovedgård. 1961 – Malmö.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid: Från vikingatid till reformationstid*. 1976. Band XX. Vidjer – Øre. Malmö.
- Lagerås, Per 2016: Environment – society interactions. In *Environment, Society and the Black Death: An interdisciplinary approach to the late-medieval crisis in Sweden*, s. 141–150. Per Lagerås (ed.). Oxford and Philadelphia.
- Larsson, Lars-Olof 1982: Jakt på högvilt vid kungsgården Kronoberg under 1500-talet. *Jakt och fångst i Småland. Kronobergsboken 1982*, s. 21–38. Växjö.
- Larsson, Lars-Olof 2003: *Kalmarunionens tid: Från drottning Margareta till Kristian II*. Stockholm.
- Larsson, Lars-Olof 2005: *Arvet efter Gustav Vasa*. Stockholm.
- Myrdal, Janken 2003: *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse: Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*. Stockholm.
- Niklasson, Henrik 2010: Den kungliga djurgården – jaktparken. *Kungliga nationalstadsparken: Historiskt landskap i levande stad*, s. 29–34. Stockholm.
- Norrhem, Svante 1993: *Uppkomlingarna: Kanslitjänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa*. Umeå.
- Nyrén, Ulf 2012: *Rätt till jakt: En studie av den svenska jakträtten ca 1600–1789*. Göteborg.
- Odén, Birgitta 1955: *Rikets uppbörd och utgift: Statsfinansiering och finansförvaltning under senare 1500-talet*. Lund.
- Pihl, Christopher 2012: *Skilnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*. Uppsala.
- Radkau, Joachim 2012: *Wood: A history*. Cambridge and Malden.
- Revera, Margareta 1984: En barock historia. I *Tre Karlar: Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*. Gudrun Ekstrand (red.). Stockholm.
- Slettho-Gizaeus, Petrus Persson 1633: *Kortfattat tal till hembygden Smålands beröm*. Faksimil 1944. Moheda.
- Sten, Sabine 1990: Osteologisk analys. I: Biografen. Ett 1600–1700-tals kvarter i Nyköping. (Andersson, C., Hällans, A.M., Persson, B.). *Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport UV 1990:1*.
- Stewart K.M., Bowyer R.T., Kie J.G., Cimon N.J. and Johnson B.K. 2002: Temperospatial distributions of elk, mule deer, and cattle: Resource partitioning and competitive displacement. *Journal of Mammalogy* 83: 229–244.
- Sykes, Naomi J., Baker, Karis H., Carden, Ruth F., Higham, Thomas F.G., Rus Hoelzel, A. and Stevens, Rhiannon E. 2011: New evidence for the establishment and management of the European fallow deer (*Dama dama dama*)

in Roman Britain. *Journal of Archaeological Science* 38 (2011): 156–165.

Thompson, E.P. 1975: *Whigs and Hunters: The origin of the black act*. London.

Elektroniska källor

Kungliga biblioteket. Suecia Antiqua & Hodierna: https://suecia.kb.se/F/?func=find-b&local_base=sah

Lantmäteriet. Historiska kartor: <https://historiskakartor.lantmateriet.se/historiskakartor/advancedsearch.html>

Riksarkivet. Riksregistraturet i Digitala Forskar-
salen: <https://sok.riksarkivet.se/digitala-arkiv?Arkivsok=Riksregistraturet&Lan=0&Arkivtyp=Alla&EndastDigitaliserat=false&page=1&postid=Arkis+3ee29ab6-9b89-11d5-a701-0002440207bb&tab=post&FacettState=undefined%3ac%7c&s=Balder>

Riksarkivet. Svenskt Diplomatarium Huvud-
kartotek. SDHK: <https://sok.riksarkivet.se/sdhk>
Svenska Akademiens Ordbok. SAOB: <https://www.saob.se/>

SUMMARY

Hunting rights, game numbers and the deer parks of the nobility in pre-modern Sweden

The Swedish nobility started to form themselves into a more distinct political entity in the second quarter of the 16th century. In the southern third of the country, they made concerted efforts to gain exclusive hunting rights in the last quarter of the century; especially native cervids – roe deer, red deer and moose. In this way, they made inroads in the regal prerogative on hunting cervids which was launched mid-century, more or less at the same time as the first royal deer parks were established and, in some cases, fallow deer even imported to stock them. The nobility's privileged monopoly on hunting lasted until 1789. All historical sources show that wild cervid numbers dwindled toward extinction during this period of privileged hunting. However, at some moment in time, after receiving privileged

hunting rights, deer parks appeared at the nobility's manors. The questions posed in the essay is why and when? A search in large scale historical maps of manors, in three provinces in the southern third of Sweden, 1680–1720, does not answer when, but suggests that the why could be explained by regarding the deer park at the noble manor as yet another tool in the relentless grabble for position, among equals, within the estate. Being expensive to lay out and maintain, they were perfect markers of conspicuous consumption in a situation where all nobles were allowed the hunt, but where a deer park was only afforded by a selected number.

Keywords: deer parks, Swedish nobility, hunting rights, pre-modern game numbers

Pionjärerna vid Stallmästaregården

Om den moderna skidsportens uppkomst i Sverige

Isak Lidström

Den moderna skidsportens vagga

Som samfärdsmedel och tävlingsform betraktad har skidåkning i de nordiska länderna gamla anor. Då den kom att införlivas i det genombrott för modern sport som skedde under 1870-talet i Stockholm (Yttergren 1996:203) och under 1880-talet i övriga Sverige (Lindroth 1974:82, Hellspong 2000:223), ska denna framställning belysa en i sammanhanget bortglömd pionjärhändelse. Det rör sig om en tävling som genomfördes vid Brunnsviken i Stockholm den 25 februari 1879.¹ Att uppmärksamheten riktas mot just detta perifera evenemang motiveras av att inramningen och det misslyckade genomförandet på ett tydligt sätt aktualiserar den rågång mellan traditionellt idrottsliv och modern sport som var i färd att utstakas vid denna tid.

När diskussioner förs om vad som utmärker den moderna sporten från äldre idrottsformer brukar ett antal karakteristiska drag nämnas som lanserades av idrottshistorikern Allen Guttman (2004) vid slutet av 1970-talet. Enligt Guttman utmärker sig den moderna sporten genom att den är sekulär, att den präglas av likhet, specialisering, rationalisering och byråkratisering. Typisk är även mätbarhetens stora inflytande över sporten, något som fångas i begreppet kvantifiering och i en ständigt strävan efter att överträffa befintliga rekord. Utifrån dessa kännetecknande drag har sportifieringsteorin vuxit fram som ett medel för att beskriva hur idrotter utvecklas enligt ett förutsebart mönster i riktning mot ökad tävlan, prestation och konkurrens (Goksøyr 1991:10, Svensson 2016:29). I sin definition av

sportifieringsprocessen modifierar idrottshistorikern Leif Yttergren Gutmans begreppsapparat, och åstadkommer på så sätt en operationalisering genom vilken de olika stegen i idrotters utveckling över tid kan renodlas på ett handfast sätt. Enligt Yttergren innefattar sportifieringsprocessen sju drag, nämligen:

1. Organisering: Föreningsbildning på skilda nivåer.
2. Egalisering: Alla skall tävla på samma villkor, likhets- och rättvis principen införs.
3. Reglementering: Utvecklat och nedskrivet regelverk, godkänt och övervakat av en organisation.
4. Specialisering: Indelning i grenar, klasser utrustning m.m.
5. Standardisering: Speciellt utformade anläggningar, redskap och annan utrustning. Enhetlig tävlingsstruktur på olika nivåer.
6. Kvantifiering: Resultatprecisering, framförallt rekorden dokumenteras och publiceras, helst sanktionerade av en organisation.
7. Rationalisering: Införandet av regelbunden och målinriktad träning. Strävan mot användandet av en ny och rationellare teknik (Yttergren 1996:22).

Sportifieringsteorin har dock inte stått oemotsagd. Kritiken har bland annat riktat sig mot beskrivningen av den moderna tävlingsidrottens utveckling som en linjär process. Historikern Jens Ljunggren (2020:10–12) anser istället att sportifieringen gått i vågor och problematiserar begreppet ytterligare genom att kritiskt undersöka vem och vilka som haft tillgång till den sportifierade idrotten vid en given tidpunkt. Många gånger har sportifieringen, enligt Ljunggren (2020:246), skett på bekostnad av att kvinnor marginaliserats.

Med idrottsociologen Gerd von der Lippes (2001:42) ord, skulle den därför kunna karaktäriseras som en process vars huvudsakliga mål är ”elite performance in logic and practices of hegemonic masculinity”.

I min artikel ansluter jag mig till synsättet på sportifiering som en fluktuerande process. Avsikten är därför att synliggöra såväl inkluderings- som exkluderingsmekanismer i en analys av skidsportens uppkomst och dess fortsatta utveckling inemot sekelskiftet 1900.² Kön blir då en variabel att ta hänsyn till. Etnicitet är också relevant att beakta mot bakgrund av samernas framträdande position inom den tidiga skididrotten i Sverige (Sörlin 1995, Lidström 2017). Likaså är klassbegreppet centralt, särskilt som amatörismen vann in-steg i idrotten decennierna kring sekelskiftet 1900 (Wikberg 2005).

Med tävlingen vid Stallmästaregården 1879 som referenspunkt ska jag försöka belägga en tes, nämligen att skidsportens förändring under det sena 1800-talet var en invecklad process, präglad av ökad rationalisering och byråkratisering men samtidigt också av en tilltagande exkludering. För samtidigt som sporten förfinades och hittade sina organisatoriska former, blev den mer socialt exklusiv och manligt kodad än vad den varit när den första organiserade skidtävlingen genomfördes.

Framställningen bygger på textanalyser av ett varierat men samtidigt fragmentariskt material. Ambitionen har varit att försöka rekonstruera och kontextualisera ett avgränsat händelseförlopp som löper över några vinterveckor från januari till mars 1879. Perioden innefattar bildandet av den första skidföreningen i Sverige – Stockholms Skidlöpareklubb – som arrangerade skidtävlingen vid Brunnsviken. Genom att söka efter relevanta artiklar i Kungliga bibliotekets samling av digitaliserad dagspress, har jag lyckats hitta ett flertal notiser och referat som visat sig användbara.³ Några protokoll eller verksamhetsberättelser från Stockholms Skidlöpareklubb har dessvärre inte kunnat spåras. Erik von Wolcker

hade emellertid tillgång till vissa dokument när han skrev en artikel i *På skidor* (1925), vilken därmed får fungera som sekundärkälla. I August Reinhold Hallströms personarkiv (Umeå universitet) förvaras Stockholms Skidlöpareklubbs stadgar, liksom en dagbok vars notiser beskriver några av klubbens verksamheter kortfattat. Med press- och arkivmaterialet som utgångspunkt, och med sportifieringsprocessens karakteristiska drag som ett analytiskt hjälpmedel, förs en diskussion om i vilken utsträckning det går att tala om en svensk skidsport vid tiden för skidtävlingens vid Brunnsviken genomförande 1879. Baserat på några notiser i *Dagens Nyheter*, fokuseras därefter en av tävlingens deltagare, Anna Lucia Kant, vars idéer och göranden under och efter tävlingen på flertalet sätt aktualiserar skiljelinjerna mellan synsättet på skidåkning som å ena sidan ett traditionellt samfärdsmedel, å andra sidan som ett modernt tävlingsredskap. För att beskriva skididrottens fortsatta sportifiering under 1800-talets slutskede har *Tidning för idrott* (som utkom för första gången 1881) studerats, liksom tidigare forskning om skididrottens historia i Sverige.

Tävlingen vid Stallmästaregården

Betraktat såväl ur ett idrottsligt perspektiv som ur ett bredare historiskt dito, försiggick evenemanget vid Brunnsviken i ett formativt skede. Sverige var fortfarande ett agrart land, och även om industrialiseringen börjat skjuta fart, låg det verkliga genombrottet ännu ett decennium fram i tiden. Det hindrade inte att en osäkerhet uppstod kring vilken inverkan industrialiseringen skulle få på människokroppen. I denna ”nervositetens tidsålder” fick idrotten en framskjuten position (Janzon 1978:10, 86ff, Yttergren 1996:205, Ljunggren 1999:187, 192). Frågan handlade ytterst om hur de mekaniserade rörelsemönstren i industrialismens kölvatten kunde kompenseras genom idrott och kroppskultur, samt vari denna kroppskultur skulle bestå. Konfrontationen mellan gymnastiken och den från England

importerade sporten hade ännu inte brutit ut på allvar i 1870-talets slutskede, även om slitningar börjat ge sig till känna (Lindroth 1974:205–211, Ljunggren 1999:186–208, Andersson 2002:65–75). Med statens goda minne, och vid sidan av den folkliga idrottens kraftmätningar och bollspel, dominerades idrottslivet av linggymnastiken, vars principer och rörelsemönster vilade på tysk bildningsfilosofi och militärisk drill och disciplin. Dess tongivande pedagoger betraktade tävlingsidrottens begynnande insteg med ett stort mått av skepsis och såg i specialiseringen och de ensidiga träningsformerna ett hot mot gymnastikens kardinaldygd: kroppens enhetliga och harmoniska utveckling. Den individualism och elitism som sporten behäftades med betraktades som ett hot mot ”gymnastikens organiska helhet” (Ljunggren 1999:186).

Att skidan under sin mångtusenåriga historia främst varit ett transportmedel har inte hindrat att den även kommit till användning vid rekreation, lek och tävlan av olika slag. Före 1879 rörde det sig dock om spontant anordnade kraftmätningar. Av etnologen Gösta Bergs (1983) sammanställning över skidåkning som sport i äldre tider framgår att företeelsen ännu vid 1800-talets mitt var okänd i Syd- och Mellansverige, bortsett från i Uppsala där tävlande med samiskt deltagande brukade förekomma på Jonas-dagen (den 29 mars). Åtskilliga av de belägg som Berg funnit från 1600- och 1700-talen framhäver samernas skicklighet som skidåkare.

Redan 1877 började något mer uppstyrda skidtävlingar för skolungdom att anordnas i Sundsvall för elementarläroverkets gossar. Arrangör var skolans gymnastiklärare, löjtnanten Seth Fougberg. De främsta fick motta prispengar ur rektor Pehr Hjalmar Söderbaums hand (SP 29/3 1877). Trots dessa väl genomförda skoltävlingar, framstår ändå Stockholms Skidlöpareklubbs bildande i jaktmagasinet på Riddarhustorget den 24 januari⁴ 1879 som nyckelhändelsen för skididrottens organisering i Sverige (DN 23/1 1879).

von Wolcker (1925:79) har beskrivit klubben som ”landets tidigaste sammanslutning för enbart skidlöpning”.⁵ Bland pionjärmedlemmarna fanns Viktor Balck, en av den svenska idrottsrörelsens förgrundsgestalter vilken gärna framhävde att skidåkningen är att betrakta som ”idrotternas idrott”⁶ (von Wolcker 1925:79). En annan av pionjärmedlemmarna, August Reinhold Hallström, lär ha påstått att ”före 1879 ytterst få personer i Stockholm och dess omnejd idkat skidsport”. När han och hans vänner for fram på skidor i huvudstaden blev de inte sällan smådade av folk på gatan (von Wolcker 1925:79).

Vad den tidiga organiseringen av skidsporten beträffar låg Sverige efter unionsbrodern i väster. *Dagens Nyheter* (20/2 1879) konstaterade: ”Skidlöpning var här i Stockholm ännu för ett par år sedan en så godt som okänd idrott, under det att man deremot i Kristiania har stora, årligen återkommande, allmänna täflingar i skidlöpning, till hvilka täflingar skidlöpare jemväl från ganska aflägsna orter i Norge infinna sig.” I Norge hade Christiania Skiklub bildats redan 1877 och föreningen arrangerade det första Husebyrennet, en föregångare till Holmenkollens skidtävling, den 12 februari 1879, alltså bara några veckor innan Stockholms Skidlöpareklubb anordnade sitt första evenemang (PIT 14/2 1879).

I likhet med många andra tidiga idrottsföreningar i Stockholm (jfr Yttergren 1996:111–113), fanns inte någon tydlig tävlingsinriktning i Stockholms Skidlöpareklubbs verksamheter. Den första paragrafen i klubbens stadgar lyder: ”Klubbens ändamål är underhållandet af håg för en Nordisk idrott, som länge varit försummad, men hvars praktiska nytta för alla landt- och forstmän lätt torde inses, hvarjemte dess idkande bidrager till upprätthållandet af helsa, kraft och vighet.”⁷ Även om tonvikten lades vid skididrottens hälsofrämjande nytta och praktiska funktioner, fanns ändå tävlandet med som en bevekelsegrund för verksamheten. I stadgarnas tionde paragraf uppges: ”Pristäflan anställes minst en gång om året.

Prisens antal och storlek bestämmas vid allmän sammankomst.”⁸

Med rationaliseringen var det inte mycket bevänt. Mer än att ägna sig åt målinriktad träning och öva upp vägvinnande tekniker och färdigheter, handlade skidlöpareklubbens verksamhet om att sprida kunskapen om denna vinteridrotts blotta existens och i bästa fall att få människor att stå på ett par skidor. Klubbens inledande aktiviteter tycks i högre grad ha genomsträvs av rekreation än av prestation, vilket Hallströms dagboksanteckning från den 16 februari 1879 indikerar: ”Kl 10 samlades Stockh. Skidlöpareklubb vid Karl XVdes port. Vi voro 12 st. Foro öfver Gärdet, sökte upp alla backar till Lidingöbro, där vi togo in glögg. De bästa rännarna voro nog Rettig, Gyllengam, Engström (finne) och jag.”⁹

Trots en annars beskedlig tävlingsiver, ar-

rangerade Stockholms Skidlöpareklubb bara en månad efter bildandet en skidtävling. Det till Brunnsviken förlagda evenemanget var alltså folkrörelseidrott i sin allra spädaste ålder eftersom det var den första skidtävlingen som arrangerades av en idrottsförening.¹⁰ Historiens vingslag drabbar därför läsaren av Hallströms dagboksnotis från den 25 februari 1879: ”Skidtäflan (den första i Sverige) vid Stallmästargården.”¹¹

Att en simpel vardag valts för en sådan tillställning hade måhända sina skäl. Tävlingsdagen var nämligen fettisdag, en i de norra landsändarna viktig högtid som brukade firas med festligheter och skidtävlingar. Per August Lindholm (1884:82) berättar:

Under måltiden hafva männen vanligen ”sett ganska djupt i glaset” och äro derfor icke riktigt rena

”En stockholmsk vinterbild” – Robert Haglunds vackra återgivning av skidtävlingen vid Brunnsviken, publicerad i *Ny illustrerad tidning* halvannan vecka (8 mars 1879) efter att tävlingen genomfördes.

i hufvudknoppen, när middagsmåltiden slutar. Man skyndar därför ut för att täfla med hvarandra i skidlöpning. Både män, kvinnor och barn deltaga i täflingen. En lång och brant backe utses till täflingsplats. Ofta har man i nedersta delen af backen anbragt en mängd upphöjningar och fördjupningar, ”hoppor”, i den en till en och en half meter djupa snön för att derigenom göra det så mycket svårare att stå säkert på fötterna under färden ned för backen. På denna svåra rännarbana våga sig endast männen; kvinnorna och barnen täfla på platser, der inga gropar äro anbragta. Skulle någon af karlarne ”skjuta en hare” – falla omkull i snön – få kamraterna sig ett godt skratt; men sällan sannas ordspråket: ”Skrattar bäst som skrattar sist” oftare än här; ty äfven den skickligaste kan falla i en sådan backe, om han icke är försigtig, och ännu säkrare, om hufvudet är en smula för tungt.

Evenemanget vid Brunnsviken bestod i själva verket av två separata tävlingar, en i ”långåkning på kuperad mark” (SD 26/2 1879) samt en ”åkning utför svårare höjder” (DN 26/2 1879). Medan tävlingssträckan i längdåkning mätte någon enstaka kilometer (4 000 fot) och gick över Brunnsviken, förbi Bellevueparken till Albano och sedan tillbaka, var backlöpningen förlagd till en grusbacke vid Norrtull (NDA 26/2 1879).

Som framgick inledningsvis avses med begreppet egalisering den idrottsliga princip som utgår från att alla, åtminstone teoretiskt, ska ha möjlighet att tävla utifrån samma förutsättningar (Guttman 2004:26, Yttergren 1996:22). Det kan då konstateras att Stockholms Skidlöpareklubb i sin strävan efter att värva medlemmar vände sig till både män och kvinnor. I tidningsannonser framhölls att ”[t]ill inträde i Klubben gifves tillfälle för Herrar och Damer” (DN 7/2 1879). Bland de mer välbekanta medlemmarna i klubben fanns exempelvis skådespelaren Siri Strindberg, född von Essen (von Wolcker 1925:80). Det får även betraktas som iögonenfallande att ingen segregation utifrån några kriterier tillämpades i skidtävlingen vid Brunnsviken. Egaliseringsprincipen följdes i

sin allra enklaste form i så måtto att verkligen alla kunde delta. I annonserna hette det att Stockholms Skidlöpareklubb ”inbjuder alla skidlöpare, såväl manliga som qvinliga, äfven de som ej tillhöra klubben, att häri deltaga” (SD 20/2 1879).

Det lilla startfältet i längdlöpningen kom också att ha en spridd sammansättning, sett till både kön, nationalitet och etnicitet. Merparten av deltagarna utgjordes av norska skarpskyttar, vilka räknade ett drygt trettio-tal.¹² Där fanns också 15 av skidlöpareklubbens egna medlemmar samt, som *Nya Dagligt Allehanda* (26/2 1879) rapporterade, ”några fruntimmer, bland dem en lappqvinna i sin nationaldrägt, och några yngre manspersoner”.

Trots att en tävling av detta slag var en helt ny företeelse, hade evenemanget lockat till sig en stor åskådarskara. Publikantalet varierar i de efterlämnade noteringarna och uppges ibland till 2 000 personer, ibland till 5 000. Bland åskådarna fanns åtskilliga samhällspotentater såsom prinsarna Karl och Oskar samt överståhållaren och ett antal riksdagsmän. Skidlöpareklubbens önskan om penningbidrag till inköp av priser blev också hörsammad. Arrangörerna kunde på tävlingsdagen ståta med en vacker prissamling varav det förnämsta, det som tillföll segrare i längdlöpningen, utgjordes av en förgylld silverpokal som skänkts av kung Oscar II. Andrapris var ett penningpris på 20 kronor och tredjepris ett par finnskidor. I den andra tävlingen var priserna beskedligare: ett par finnskidor till segrare, 10 kronor för andraplatsen och en fältflaska till tredjepristagaren (AB 26/2 1879).

Längdlöpningen skulle egentligen starta klockan 12 men blev något försenad. När startskottet så småningom gick blev det tydligt att flertalet löpare var ovana vid tillställningar av detta slag. *Dagens Nyheter* (26/2 1879) skrev: ”Att åtskilliga kullerbyttor förekommo i backarne faller af sig sjelf, men dessa tjenade endast att förhöja ifvern hos de täflande och nöjet bland åskådarne, som högljudt gånvo sitt

bifall eller sitt misshag tillkänna.” *Aftonbladet* (25/2 1879) rapporterade om en ännu vådligare olycka: ”En af skidlöparne skadades tyvärr [...] rätt betänkligt af en afbruten skidspets, som trängde in i kinden strax nedanför venstra ögat.”

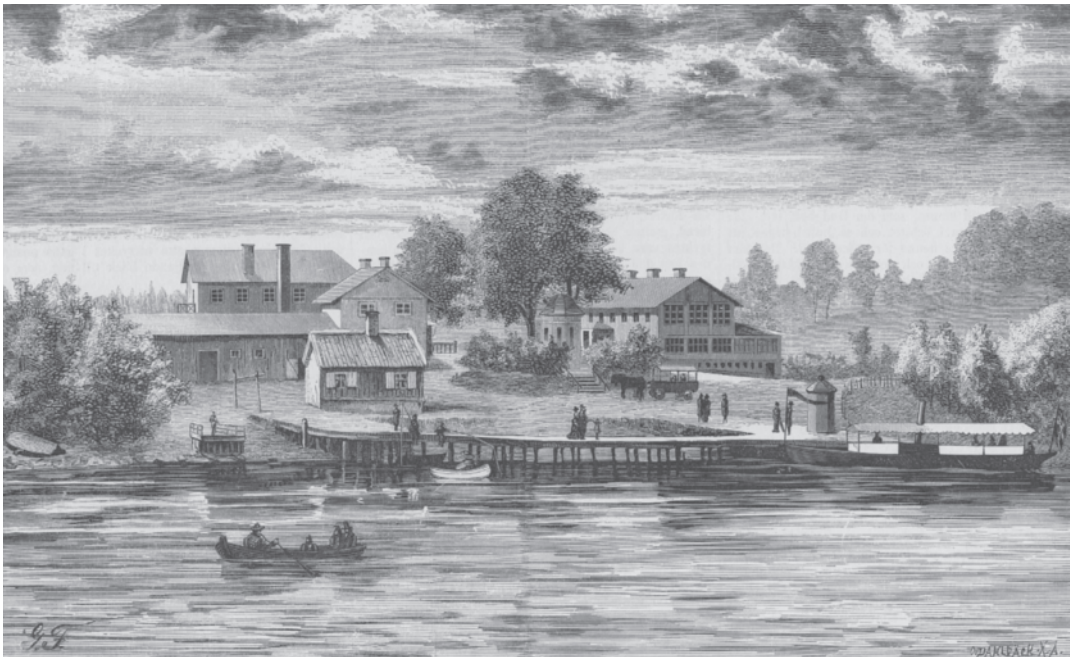
Det blev med andra ord en märklig och ganska misslyckad längdloppning i den lösa snön. Uppenbart är att detta slags skididrott var i avsaknad av standardisering när det gällde tävlingsstruktur och banans utformning (jfr Yttergren 1996:22). Hallströms dagboksnotis belyser denna omständighet:

Norska skarpskyttarne vunno alla pris för 4000 fot på 12¾, 13, 13½ minut. Jag och 2 af klubbens medlemmar höllo på 1 minut längre, men så åkte vi ärligt, men normmännen sprungo uppför backar med skidorna i näfven samt togo hvarjehanda ginvägar som ej kontrollerades. T ex. Jag åkte först af alla, ingen åkte om mig, men ändå voro alla normmännen före mig???¹³

Ur sportifieringssynpunkt kan även några noteringar göras utifrån den besvikne arrangören och deltagaren Hallströms anteckning. Det rör sig dels om förekomsten av kvantifiering genom tidtagning, dels de närmast obefintliga inslagen av reglementering.

Sedan samtliga priser bärgats av de norska skarpskyttarna uttryckte *Nya Dagligt Allehanda* (26/2 1879) sin sympati för Hallström och hans klubbkamrater: ”Det må imellertid framhållas, att tre af skidlöpareklubbens egna medlemmar voro blott en minut efter den siste pristagaren samt att två af dem förut varit sysselsatte med det ansträngande arbetet att utstaka banan.”

Backloppningen som därefter genomfördes ter sig även den ganska märklig i historiens ljus. Medan åktiden avgjorde deltagarnas rangordning i längdtävlingen, beräknades resultatet i backloppningen genom ”den väglängd på jemna marken, som kunde uppnås med den under löpningen utför branten er-

Stallmästaregården sedd från Brunnsviken 1879, samma år som skidtävlingen genomfördes. Kopparstick av Gunnar Forssell.

hållna farten” (SD 26/2 1879). Det handlade med andra ord om att i backen få högsta möjliga hastighet för att kunna åka så långt som möjligt på plan mark. Därmed var det varken utförsåkning, som vi numera känner den, eller backhoppning som de tävlande ägnade sig åt. Båda dessa varianter förekom annars i Norge vid denna tid, även om specialiseringen inte kommit så långt att någon klar gräns utstakats mellan disciplinerna (jfr Pfister 2007:53). Eftersom sluttningen var mycket brant fick många svårt att hålla balansen. *Stockholms Dagblad* (26/2 1879) skrev: ”Mången förlorade här jemnvigten och på samma gång utsigten af att få vara med vid prisutdelningen.” Även i denna tävling gick samtliga priser till norska skarpskyttar.

Av *Dagens Nyheter* (26/2 1879) reflektion efter evenemanget kan vi sluta oss till att det första steget mot en sportifierad skididrott i Sverige var trevande: ”På det hela syntes att denna slags sport var alldeles ny för åtminstone hrr stockholmare, och det torde väl dröja någon tid innan den hos oss vinner riktigt insteg.” Något vidare eftermäle skulle tävlingen vid Brunnsviken inte få. Idrottsledaren och -journalisten Alex Lindman konstaterade sju år senare (1886:17) att ”den goda föresatsen och ovanan uppväga och ursäka hvad i anordningarnas lämplighet brast”.

Konsten att tävla på skidor

Stockholms Dagblad (26/2 1879) uppgav att i folkvimlet före längdskidtävlingen ”märktes två lappskor och en på vanligt sätt klädd norrländska, om hvilka det hviskades, att de ämnade försöka sin lycka i den blifvande tävlingen”. En av kvinnorna av samisk börd var Anna Lucia Kant som mycket riktigt deltog i längdlöpningen. Hon var bördig från Storsjö fjäll i Hede lappförsamling, född 1846 och således 33 år gammal när hon debuterade i tävlingssammanhang. Om hon vid denna tid bodde i huvudstaden eller bara var på besök är obekant.

Kant var missnöjd med arrangemanget eftersom hon inte förstått vitsen med att kap-

pas och fuska på det sätt som herrarna gjort i längdtävlingen. Hon uppfattade sig själv som en duktig skidlöpare, men ansåg sig inte ha fått demonstrera sina färdigheter på ett rättvisande sätt utifrån hur tävlingen var arrangerad. Efteråt lät hon därför uppsöka *Dagens Nyheter*s utsände referent och begärde att denne skulle låta publicera en uppmaning om att en ny tävling måtte komma till stånd. Tre dagar senare kunde följande läsas i tidningen:

Lappqvinnan Anna Lucia Kant beder härmed få upplysa, att hon vid tävlingen i skidloppning vid Stallmästaregården ej kunde visa sin färdighet i skidloppning, emedan hon ej förstod ordningen för tävlingen och ej kom fram för folkmängden. Hon är eljest van vid att löpa de mest obanade vägar, lika bra uppför de högsta berg, mellan buskar och stenar, der ej någon förut trampat någon väg, trotsande alla hinder. Alla i tävlingen åkte så bra *utför* backen, men hon ville gerna visa sin färdighet att åka uppåt backen om någon ville täfla med henne derom och utsätta plats derför; och inbjudas de som önska åse denna [t]äfling en liten uppmuntran åt henne (DN 28/2 1879).

Stockholms Skidlöpareklubb antog utmaningen och bestämde tid och plats till Stallmästaregården söndagen den 2 mars. ”Måhända kunde då ett godt tillfälle erbjudas till täflan i åkning efter de olika metoderna, den lapska och den finska, om den utmanande lapskan Anna Lucia Kant in finner sig på ort och ställe”, stod att läsa i *Dagens Nyheter* dagen före (1/3 1879).

På söndagsmorgonen hade en stor människomassa samlats för att i det vackra vårvädret bevittna tävlingen mellan Anna Lucia Kant och de skidlöpare som vågade anta hennes utmaning. Men någon tävling i egentlig mening blev inte av. Två av klubbens främsta löpare föreslog att de kunde åka i kapp, men Kant avböjde. Istället började hon på egen hand förevisa sina skidlöparfärdigheter. Stilen och tillvägagångssättet renderade följande omdöme i *Dagens Nyheter*:

Hon åkte deremot för sig sjelf både *utför* och *uppför* backar, ådagaläggande mycken styrka, uthållig-

het och snabbhet, detta senare dock endast när det bar utför; uppför gick det deremot temligen långsamt, hvarjemte märktes att hon icke gick *rätt upp* för höjderna, utan i zigzag ströfvande uppåt (DN 3/3 1879).

Händelserna runt omkring denna uteblivna tävlan kan betraktas som ett slags konfrontation mellan två olika logiker; två vitt skilda föreställningar av vad det innebar att framgångsrikt åka skidor. Stockholms Skidlöpareklubb representerade en sportslogik inom vilken tävlan och rangordning stod i centrum. Anna Lucia Kant representerade å andra sidan en nyttobaserad logik inom vilken tävlandet var blott en avbildning – en metod för att bedöma färdigheten att ta sig fram på skidor i verkligheten, utanför själva tävlingssammanhanget, på vida vidder i obanad terräng.¹⁴

Att åka ”zig-zag” i motlut blir naturligt enligt det senare synsättet men irrationellt enligt det förra, inom vilket just tävlande, snabbast möjliga åktid och konkurrens är aktivitetens meningsskapande funktion (jfr Engström 1999:21–25). Här blir det därför tydligt att det sätt på vilket Stockholms Skidlöpareklubb utformade sitt evenemang var influerat av ett engelskt sportsligt ideal där konkurrens och karaktärsdaning genom prestation i tävlan värderades högt. I skidlöpareklubbens och Anna Lucia Kants ömsesidiga oförstående inför varandra (beträffande vilka ändamål skidåkningen tjänade) kan vi hitta fröet till den moderna skidsportens organisering och framväxt i Sverige. Av denna konfrontation framgår vad Marie-Anne Condé (1994:27) redan kunnat konstatera, nämligen att ”medan själva skidsporten uppfanns och utformades som begrepp av herrskapet, framhårdade folket ute i landsortssocknarna ännu i sin nyttebetonade skidåkning på de handtillverkade laggarna[.]” När skidåkningen började utvecklas som tävlingsform, offrades flera av dess ursprungliga nyttofunktioner på sportifieringens altare. Tävlandet tar aktiviteten till en ny dimension, det skapar sina egna ändamål och

bedrivs för sin egen skull utan att längre tjäna de materiella (transport- och yrkesrelaterade) intressen som skidandet från början är sprungna ur (jfr Huizinga 2004, Carlsson & Lidström 2020:167).

Mötet mellan Kant och arrangörerna markerar också en kontinuitet över flera sekler tillbaka till skidhistoriens djup. Belägg för samers skicklighet som skidlöpare återfinns redan under 500-talet hos historieskrivarna Jordanes och Prokopios och senare även av Paulus Diaconus, Adam av Bremen och Saxo Grammaticus.¹⁵ Samerna omnämns som skridfinnar, vilket alltså betyder skridande finnar, ett begrepp som förekommer även i Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken* från 1555.¹⁶

Av biskopens noteringar kan vi sluta oss till att Anna Lucia Kants sicksacklöpning var en metod med gamla historiska anor, liksom att tävlande på skidor var vanligt förekommande bland samer redan på 1500-talet:

Sålunda, när de lämnat dalarnas djup, taga de sig fram i slingrande bukter öfver de nedersta klippafsatserna och styra kosan på sned i tätt sicksack uppför sluttningarna, tills de slutligen öfver stalper och klyftor uppnå toppen och därmed det mål som de föresatt sig. Och sådana slags bedrifter utföra de understundom i jaktifverns hetta, understundom föratt täfla med hvarandra, då enhvar vill framstå såsom den ypperste, alldeles som man på vädjobanan löper i kapp för att vinna det utsatta priset (Magnus 1976:17).

Jakt på skidor bland ”skrickfinnar” (samer) i Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken* (1555).

Fortsatt sportifiering

Av de sju drag som kännetecknar sportifieringsprocessen framträder några av dessa särskilt tydligt i anslutning till skidtävlingen vid Brunnsviken i februari 1879. En begynnande kvantifiering skymtar fram genom den tidtagning som förekom vid längdlöpningen. Tydligast märks ändå organiseringen – att en skidtävling för första gången arrangerades av en idrottsförening. Likaså är egaliseringen påfallande i så måtto att tävlingen var öppen för alla samt att skidlöparklubben också var benägen att omförhandla tävlingskonceptet efter Anna Lucia Kants påstötning. Eftersom reglementeringen och standardiseringen ännu inte hittat sina former blev själva tävlingskonceptet flexibelt och formbart. Trots att några spår av specialisering och rationalisering knappast kan skönjas i anslutning till Stockholms Skidlöpareklubbs verksamheter, markerar tävlingen på fettisdagen 1879 lika fullt ett brott gentemot tidigare bedriven skididrott i landet. På så vis kan vi därför tala om ett pionjäreve-nemang för den moderna skidsporten i Sverige.

Händelserna vid Stallmästaregården slog även an en ton för hur skidsporten skulle bedrivas framgent. Även om samiska skidåkare var de förebilder vilka sörlänningar och stors-tadsbor skulle ta efter för att lära sig skidlöpningens ädla konst (Collinder 1888:3, Gotaas 2013:28), kom organiseringen i hög grad att dirigeras från huvudstaden, framförallt sedan Föreningen för skidlöpningens främjande (Skidfrämjandet, numera Friluftsförbundet) bildats 1892.¹⁷ Flera av Stockholms Skidlöpareklubbs medlemmar hade också lärt sig att åka skidor under samiskt överinseende, vilket också *Dagens Nyheter* (20/2 1879) noterade: ”Inom nämde klubb finnas mycket öfvade skidlöpare, bland hvilka några under årtal hafva lärt att löpa bland lapparne, andra bland finnarne och åter andra i trakter af Norge, hvarest måhända de skickligaste skidlöpare äro att finna.”

Om Stockholms Skidlöpareklubbs evenemang utgjorde ett första låt vara famlande

steg i framväxten av en modern skidsport, kom den av Adolf Erik Nordenskiöld fem år senare arrangerade tjugomilatävlingen från Purkijaur till Kvikkjokk tur och retur att markant öka intresset för denna idrott (Lindhagen 1945:55, Hellspong 2000:224–228). Med ett tilltagande föreningsbildande, och genom Skidfrämjandets uppkomst, förfinades och växte den byråkratiska struktur som främjade både specialisering av grenar och standardisering av utrustning, tävlingssträckor och banor. Men även om sportifieringen bröt fram i snabb takt, omfattade den inte alla.

Skidtävlingar för kvinnor förblev sällsynta. I samband med Skidfrämjandets nationella tävlingar i Sundsvall 1899 upptogs ändå en tävling för kvinnor på programmet. En märklig detalj med det fem kilometer långa loppet, vilket genomfördes på morgonen den 19 februari, var att det ”försiggick i två grupper, en för unga damer och en särskild för lappflickor”, som det stod att läsa i Skidfrämjandets årsskrift *På skidor* (1899–1900:65). Bevekelsegrunderna bakom denna uppdelning, som måste betraktas som ett bakslag för egaliseringsprincipen, är okända. Av en tidningsnotis framgår emellertid att kvällen före tävlingen hölls en skidkongress på hotell Knaust, där en diskussionspunkt handlade om ”huruvida icke lappar och nybyggare borde täfla i en särskild afdelning samt i stället för pokaler erhålla pänningpris” (JP 20/2 1899). En inte alltför långsökt tolkning till varför förslaget lyftes var att samer (och nybyggare) betraktades som så överlägsna att de därför borde tävla separat, samt att de på grund av höga resekostnader och knappa ekonomiska förutsättningar var i större behov av kontanta medel än av pokaler. Samma dag som kongressen genomfördes hade den samiske skidåkaren Lars Olofsson från Tallnäs, som tävlade för Arvidsjaur, vunnit det tio mil långa distansloppet med en segermarginal på hela 32 minuter. Den allt annat än ekonomiskt välbesuttne Olofsson försökte så småningom sälja sina prispokaler genom lotteri (Lidström

2018:28–30). Någon absolut visshet om skälen till varför samer skulle tävla separat lär vi dock inte få.¹⁸ Damloppet över fem kilometer tycks i vart fall ha blivit den enda tävling där en sådan ordning rådde. Av resultatlistorna framgår att de tre samiska kvinnor som tävlade sinsemellan, Kristina Andersson, Elisabet Andersson och Anna Matsson, samtliga från Frostviken, hade placerat sig stabilt i mitten i den andra tävlingsgruppens resultatlista (PS 1899–1900:66).

Efter denna märkligt utformade tävling skulle kvinnors position inom skidsporten förbli undanskymd under lång tid. När längdskidåkning under det tidiga 1900-talet utvecklades till en arena för hjältedyrkan av heroiska manlighetsideal (se t.ex. Samuelsson 2001), skedde det på bekostnad av kvinnors möjligheter att verka inom den. Som det tydligaste exemplet på det särartstänkande som genomsyrat svensk längdskidåkning fungerar Vasaloppet eftersom tävlingen från starten 1922 fick inofficiell status av mandomsprov. Efter att Margit Nordin genomfört loppet 1923 fick kvinnor startförbud, något som arrangörerna envetet höll fast vid under ett knappt halvsekel. Först från och med 1981,

Pristagarinnorna i terränglöpning för lappflickor.

Bild hämtad ur *På skidor* (1899–1900:69) föreställande deltagarna i det fem kilometer långa loppet för samiska kvinnor.

efter många år av påtryckningar, fick kvinnor återigen delta i tävlingen (Holmgren Rylander 2018, Lindelöf & Woube 2019). Det negativa sambandet mellan sportifiering och kvinnors tillträde till svensk skidsport har av Leena Laine (2008:64) sammanfattats enligt följande: ”The ideological marginalization of women’s sports also paved the way for increasingly specialized and competitive men’s sports.”

I en diskussion om skidsportens tillgänglighet kan det vara värt att notera att Skidfrämjandet hade för vana att dela ut generösa penningbelopp i sina tävlingar (Lindhagen 1953:30–32). Den ekonomiska frikostigheten var en tradition som gick tillbaka till Nordenskiölds skidtävling 1884, vars segrare Paava Lars Tuorda tjänade hela 250 kronor på sin bragd (Backman 2011:65). Här uppstod alltså ett nytt slags nyttologi i vilken nyttan inte bestod av färdigheterna att ta sig fram genom ett krävande vinterlandskap, utan av den ekonomiska vinning som skidsporten möjliggjorde.

Under sent 1800-tal vann dock amatörprincipen insteg inom svenskt idrottsliv. När skidsporten började knytas till det år 1903 bildade Riksidrottsförbundet, upphörde den ekonomiska frikostigheten. Genom de rigorösa amatörbestämmelser som introducerades, snörptes alla möjligheter av till officiella priser i form av kontanta belopp. Att mindre bemedlade skidåkare fick betydligt mer begränsade förutsättningar att delta i prestigefyllda tävlingar är oomtvistligt, allra helst de som saknade ekonomiska medel för att resa till de orter där tävlingar arrangerades. Denna utveckling mot rigorös amatörism gav också upphov till folkliga protester av skidentusiaster som verkade utanför Riksidrottsförbundets organisatoriska kontroll (se t.ex. Lidström 2015).

Sportifiering på växlande villkor

Även om skidsportens framväxt under det sena 1800-talet framstår som en linjär process med ökad organisering, byråkratisering, stan-

dardisering och reglementering som utmärkande drag, avviker förloppet på en punkt: egaliseringen. Här framträder på så sätt ett belägg för det modifierade sportifieringsbegrepp som väger idrottens utveckling mot dess tillgänglighet (Ljunggren 2020:244–246). Betraktad i historiens backspegel ter sig tävlingen vid Brunnsviken 1879 som ett sorglöst exempel på hur det går till när de enklaste rättvise- och likhetsprinciper tas i bruk. Alla fick verkligen vara med och tävla, och trots det ringa deltagarantalet återspeglade de tävlandes sammansättning en stor mångfald. Där fanns föreningsanslutna och icke-föreningsanslutna, kvinnor och män, samer, svenskar och norrmän. Där och då hade kvinnorna inte marginaliserats, och inte heller hade amatörismens allvarsamma reglemente tagits i bruk och försvårat tillgängligheten till de mest prestigefyllda tävlingarna.

Isak Lidström, doktorand

Institutionen för idrottsvetenskap, Malmö universitet

Nyckelord: längdskidåkning, sportifiering, idrottshistoria, samisk historia, etnicitet

Noter

1. Artikeln utgår från en essä publicerad i *Svenska Dagbladet* den 16/1 2021 under rubriken ”Norrmännen sprungo med skidor-na i näven”. Jag vill rikta ett varmt tack till Helge C. Pedersen, Susanna Hedenborg, Daniel Svensson samt RIG:s redaktion och granskare för kloka synpunkter som varit värdefulla vid omarbetningen.
2. Längdskidåkningens sportifieringsprocess har även studerats av Dickson (2009), Svensson (2016) och Yttergren (2006).
3. Jag har använt mig av olika relevanta sökord som ”skid*”, ”täflan”, ”täfling”, ”skidklubb”, ”skidlöpareklubb” etc.
4. von Wolcker (1925:79) uppger att föreningen bildades 25 januari.
5. Den år 1875 bildade Piteå Skidklubb tycks så vitt bekant inte ha anordnat någon tävling.
6. Huruvida uttrycket myntats av Viktor Balck

eller Fridtjof Nansen är oklart (Condé 2000:17).

7. UmU, Folkskollärare August Reinhold Hallströms personarkiv, Stadgar för Stockholms Skidlöpareklubb, s. 1.
8. *Ibid.*, s. 3.
9. UmU, Folkskollärare August Reinhold Hallströms personarkiv, August Reinhold Hallströms dagbok 1872–1901, anteckning 16/2 1879.
10. Om folkrörelseidrottens utveckling i Stockholm vid denna tid, se Yttergren (1996).
11. UmU, Folkskollärare August Reinhold Hallströms personarkiv, August Reinhold Hallströms dagbok 1872–1901, anteckning 25/2 1879.
12. Dessa skarpskyttar hade anordnat en egen tävling vid Rosendal på Djurgården den 17 februari 1879 (NA 21/2 1879).
13. UmU, Folkskollärare August Reinhold Hallströms personarkiv, August Reinhold Hallströms dagbok 1872–1901, anteckningar 25/2 1879.
14. För en diskussion om potentiella konflikter mellan sportsliga och yrkesrelaterade logiker i idrotter som har sitt ursprung i yrkesfärdigheter, se Carlsson & Lidström (2020). För en träffande analys av brottet mellan folklig idrott och modern sport i Sverige, se Hellspång (1990).
15. Om frånvaron av äldre historiska belägg för skidåkning som svensk kulturell företeelse, se Sörlin (1995:147–148).
16. Olaus Magnus använder sig dock av ordet ”skrickfinnar”, vilka ”hafva fått sitt namn af ’hoppa’ [skricka], ty de hafva för vana att under hoppande rörelser med särskilda konstgrepp jaga vilda djur, i det de begagna sig af redskap af trä, framtill inböjda liksom en både” (Magnus 1976:18).
17. Om Föreningen för skidlöpningens främjande, se Yttergren (1992).
18. Protokollet från kongressen har förgäves eftersökts i Skidfrämjandets (Friluftsförbundet) arkiv i Arninge utanför Stockholm.

Referenser

Litteratur och tryckta källor

Andersson, Torbjörn 2002: *Kung fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-*

- talets slut till 1950*. Eslöv: Symposion.
- Backman, Olle 2011: *Nordenskiöldsloppet 1884. Historien om världens hårdaste skidtävling*. Helsingfors: Nordenskiöld-samfundet.
- Berg, Gösta 1983: Några uppgifter om skidlöpning som sport i äldre tid i Sverige. *Idrott, historia & samhälle*.
- Carlsson, Bo & Lidström, Isak 2020: STIHL Timbersports®. Från profession till ”sportifiering” och ”eventifiering”. I: Bäckström, Åsa, Book, Karin, Carlsson, Bo & Fahlström PG (red.): *Sport management, del 3. Idrottens marknader och konsumtionskultur*. Stockholm: SISU Idrottsböcker.
- Collinder Erik 1888: Skidlöpning. I: Balck, Viktor (red.): *Illustrerad idrottsbok.Handledning i olika grenar af idrott och lekar*. Stockholm: Fritze.
- Condé, Marie-Anne 1994: Folkets skidor och herrskapets. En långtur från förhistorien till sekelskiftet 1900. *Folkets historia* nr 1.
- Condé, Marie-Anne 2000: ”Det bästa hos människan är skidorna”. Budskap som blir perspektiv 1880–1950. *Svensk idrottsforskning* nr 1.
- Dickson, Emil 2009: För framtids segrar. Om nationalism och tävlan i svensk skidlöpning 1897–1924. *Idrott, historia & samhälle*.
- Engström, Lars-Magnus 1999: *Idrott som social markör*. Stockholm: HLS.
- Goksoyr, Matti 1991: *Idrettsliv i borgerskapets by. En historisk undersökelse av idrettens utvikling og organisering i Bergen på 1800-tallet*. Oslo: Norges idrettshøgskole.
- Gotaas, Thor 2013: *Femmila. Skisportens manndomsprøve*. Oslo: Gyldendal.
- Guttman, Allen 2004 (1978): *From ritual to record. The nature of modern sports*. New York: Columbia University Press.
- Hellspong, Mats 2000: *Den folkliga idrotten. Studier i det svenska bondesamhällets idrotter och fysiska lekar under 1700- och 1800-talen*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Hellspong, Mats 1990: Slå trilla. En lek på gränsen mellan folklig och modern idrott. *Kulturhistorisk tidskrift* nr 1.
- Holmgren Rylander, Linda 2018: Intrång i fäders spår. Konflikten om kvinnors startförbud i Vasaloppet 1965–1981. C-uppsats, Stockholms Universitet.
- Huizinga, Johan 2004: *Homo Ludens. A study of the play element in culture*. London: Routledge.
- Janzon, Bode 1978: *Manschetttyrken, idrott och hälsa. Studier kring idrottsrörelsen i Sverige särskilt Göteborg, intill 1900*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Laine, Leena 2008: Nationalism, gender and the story of women’s Nordic skiing. I: Bandy, Susan (red.): *Gender, body and sport in historical and transnational perspectives*. Hamburg: Kovac.
- Lidström, Isak 2015: *Zorn, kyrkloppen och idrottsrörelsen. Kampen om längdskidåkningen i Vasaloppets förhistoria*. Mora: Zornmuseet.
- Lidström, Isak 2017: Bland ”rationella asketer” och ”ädla vildar”. Etniska relationer inom svensk längdskidsport från sekelskifte till mellankrigstid. *Historisk tidskrift* nr 4.
- Lidström, Isak 2018: *Heja Persson! Samisk triumf i Vasaloppet*. Malmö: Arx förlag.
- Lindelöf, Karin S. & Woube, Annie 2019: *I tjejers spår – för framtids segrar. Om tjejlopp och villkor för kvinnors motionsidrottande*. Göteborg/Stockholm: Makadam förlag.
- Lindhagen, Sven 1945: Skidsportens utveckling. I: Andersson, Rudolf & Swanström, Carl-G. (red.): *Svensk skidsport*. Uppsala: Nybloms förlag.
- Lindhagen, Sven 1953: *Från Pava-Lasse till Moranisse*. Stockholm: Tiden.
- Lindholm, Per August 1884: *Hos lappbönder. Skildringar, sägner och sagor från södra Lappland*. Stockholm: Bonniers.
- Lindman, Alex 1886: Skidlöpning och täflingen i Stockholm den 31 januari. *Tidning för idrott* nr 3.
- Lindroth, Jan 1974: *Idrottens väg till folkrörelse. Studie i svensk idrottsrörelse till 1915*. Uppsala: Uppsala universitet.
- von der Lippe, Gerd 2001: Sportification processes. Whose logic? Whose rationality? *Sport history review* nr 1.
- Ljunggren, Jens 1999: *Kroppens bildning. Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790–1914*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Ljunggren, Jens 2020: *Den svenska idrottens historia*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Magnus, Olaus 1976 (1555): *Historia om de nordiska folken. Första boken*. Stockholm: Gidlunds.

- Pfister, Gertrud 2007: Sportification, power, and control: Ski-Jumping as a case study. *Junctures* nr 8.
- Samuelsson, Jan 2001: Skidåknungen, mannen och det nationella. *Idrott, historia & samhälle*.
- Svensson, Daniel 2016: *Scientizing performance in endurance sports. The emergence of "rational training" in cross-country skiing, 1930–1980*. Stockholm: KTH Royal Institute of Technology.
- Sörlin, Sverker 1995: Nature, skiing and Swedish nationalism. *The international journal of the history of sport* nr 2.
- Wikberg, Karin 2005: *Amatör eller professionist? Studier rörande amatörfrågan i svensk tävlingsidrott 1903–1967*. Stockholm: SISU Idrottsböcker.
- von Wolcker, Erik 1925: Anteckningar om skididrott i Sverige före Skidlöpningsföreningens tillkomst. *På skidor*.
- Yttergren, Leif 1992: *Friluftsförbundet 1892–1992. Från skidsport till skogsmulle*. Stockholm: Friluftsförbundet.
- Yttergren, Leif 1996: *Täflan är lifvet. Idrottens organisering och sportifiering i Stockholm 1860–1898* Stockholm: Stockholmia.
- Yttergren, Leif 2006: *I och ur spår! En studie om konflikter och hjältar i svensk skidsport under 1900-talet*. Lund: KFS i Lund.
- Tidningar och tidskrifter*
 Aftonbladet (AB)
 Dagens Nyheter (DN)
 Jämtlandsposten (JP)
 Nerikes Allehanda (NA)
 Nya Dagligt Allehanda (NDA)
 Post- och Inrikes Tidningar (PIT)
 På Skidor (PS)
 Stockholms Dagblad (SD)
 Sundsvallsposten (SP)
- Arkiv*
 Umeå Universitetsbibliotek (UmU)
 Folkskollärare August Reinhold Hallströms personarkiv
 August Reinhold Hallströms dagbok 1872–1901
 Stadgar för Stockholms Skidlöpareklubb

SUMMARY

The Pioneers at Stallmästaregården. On the emergence of modern ski sport in Sweden

This article aims to analyse the emergence and early development of modern ski sport in Sweden by using the concept of sportification. Focus is directed towards a specific cross-country skiing competition, held in Stockholm in February 1879. Since skiing contests organized by sport clubs were still unknown at the time, some confusion arose regarding what competitive skiing was and what purposes it served.

One of the competitors was particularly disappointed. Her name was Anna Lucia Kant, an experienced skier of Sámi descent. In terms of how the contest was organized, she did not consider herself to have had the opportunity to prove her skills. She therefore encouraged the sport club to organize another event in which she could demonstrate her skiing techniques which were suitable for transportation in road-

less terrain rather than for competition. In light of the concept of sportification, these two events revealed a contradiction that arose when modern competitive skiing emerged out of skiing as a traditional means of transportation.

Another finding of this article is that cross-country skiing became more socially exclusive and male-dominated as the sportification process proceeded during the late 19th century. For example, when the first skiing contest was organized in 1879, men and women of different ethnic and national backgrounds competed side by side. However, this changed as cross-country skiing became more rationalized, bureaucratized and regulated during the turn of the century.

Keywords: cross-country skiing, sportification, history of sport, Sámi history, ethnicity

ANTECKNINGAR

Att gå till eftervärlden lexikalt

Fyra kvinnor, fyra levnadsöden, fyra livsprojekt i delvis olika epoker och miljöer – kan det vara intressant? Frågan är närmast retorisk, då många av oss nog anser att det kan vara både lärorikt och spännande att fördjupa sig i enskilda människooöden. Skälen till att vi gör det varierar dock. Det kan handla om släktforskning, hembygdsundersökningar eller vetenskapliga studier. Vi kan också av en tillfällighet stifta bekantskap med en person i en levnadsteckning, tv-serie eller radioföljetong och låta oss fascineras.

Vilka personer förtjänar då att bli ihågkomna? Etnologen svarar gärna ”alla”, även om långt ifrån alla tror sig om att kunna sätta bestående avtryck. Ändå är det många som skriver dagbok eller gör notiser i sin fickkalender, andra skriver självbiografiska texter för slakten, åter andra skapar fotoalbum där familjebilder och text kombineras. Betydligt färre skriver regelrätta självbiografier för publicering, även om det är en genre vars popularitet tycks ha ökat. Den digitala tekniken erbjuder dessutom många möjligheter att publicera ”självporträtt” i ord och bild på bloggar, Facebook och Instagram med mera. I vår senmoderna tid påstås vi vara extremt självreflexiva och det kanske stämmer, även om fenomenet knappast är nytt.

Det finns således olika slags biografiska dokument – somliga rent självbiografiska, somliga biografier över andra människors liv. En särskild typ av levnadsteckningar förekommer i personhistoriska lexikon. Ett känt sådant är *Svenskt biografiskt lexikon*, som började utges 1917. Många av dessa traditionstyngda utgå-

vor har dock främst tecknat konturerna av manliga individers liv, vilket senare decenniernas genusforskare har uppmärksammat.

Ett kvinnobiografiskt lexikon

En reaktion på den besvärande lexikala genusblindheten är publiceringen av *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* (SKBL), ett digitalt lexikon som började utges 2018 och som finansierats av Riksbankens jubileumsfond. Om dess uppdrag och målsättning står att läsa: ”Varför finns inga kvinnliga konstnärer, vetenskapsmän, politiker osv? Den frågan väcks så snart historia av olika slag ska skrivas. En av anledningarna är att historieskrivningen vilar på befintliga biografiska lexikon, där kvinnor förekommer mycket sällan. Svenskt kvinnobiografiskt lexikon, SKBL, ändrar på detta” (<https://skbl.se/sv/om-skbl> 2021-04-11).

De tvåtusen levnadsteckningarna i SKBL är resultatet av noggranna efterforskningar och ibland också kontakt med efterlevande släktingar. Att fördjupa sig i enskilda kvinnors livshistoria och gärning är lärorikt och ger nya perspektiv på såväl enskilda kvinnoöden som olika historiska sammanhang. Det tycker nog alla vi som bidragit med artiklar. Själv har jag porträtterat fyra kvinnor verksamma inom tre olika sfärer: högreståndsmiljö, det vetenskapliga fältet samt den kyrkliga arenan. Dessa kvinnor är Emilie Piper, Anna Birgitta Rooth, Lissie Åström och Hilda Lind. I det följande inleder jag med några personligt hållna rader, för att därefter övergå till de biografiska porträtten.

*Emilie Piper – en aristokrat
och hennes gåva till eftervärlden*

Redan som barn bekantade jag mig med Löfstad slott och familjen Piper, den sista familjen i raden av slottsägare. Som liten fascinerades jag nog mest av den slottsanknutna spöklolkloren, men när jag blev äldre vidgades vyerna och under studieåren arbetade jag som slottsguide sommartid. Det var så jag på allvar lärde känna den sista ägarinnan, fröken Emilie Piper.

Emilie Piper (1857–1926) föddes på Löfstad slott i Kimstads socken utanför Norrköping som andra dotter till Sophie och Charles Emile Piper. Fadern var godsägare och riksdagsman, och beskriven som en kraftkarl. Modern dog blott 38 år gammal och den unga Emilie kom att knyta starka band till sin far. Hon och systemen Sophie undervisades på tids- och ståndstypiskt vis i hemmet av en guvernant. Efter konfirmationen förbereddes de för rollen som hustru, mor och husfru och bildningsgången avslutades med en sex

Emilie Piper. Foto: Östergötlands museum.

månader lång Europaresa tillsammans med guvernanten.

Därefter var det dags för systrarna att introduceras i sällskaplivet i Stockholm med målet att hitta en lämplig äktenskapskandidat. Sophie lyckades och äktade den tjugo år äldre landshövdingen Carl Nordenfalk, medan Emilie förblev ogift. Kanske fattade hon inte tycke för någon, kanske friade ingen. Måhända föredrog hon frökenståndet. Det får vi aldrig veta, men genom att leva ogift avvek hon från den utstakade vägen.

Fröken Emilie var utpräglad konservativ och levde i någon mening kvar i det ståndssamhälle som formellt avskaffats 1866. Sålunda anträdde hon knappast kvinnoemancipationens barrikader. Tvärtom. Vid 25 års ålder ansökte hon om att bli omyndigförklarad, vilket kan tyckas egendomligt i en tid när många kvinnor – även adliga – började kräva samma rättigheter som männen. Hängde hennes handlande samman med ett starkt fadersberoende? Frågan förblir obesvarad, men uppenbarligen ökade fröken Emilies initiativkraft efter faderns död 1902. Tiden som hemmadotter var förbi och vid 45 års ålder blev hon myndig.

Emilie Piper framträdde nu som en av tidens resursstarka ogifta kvinnor och började odla egna intressen såsom läsning, tecknande, målande och fotografering. Hon företog resor inom- och utomlands och bodde växelvis i sin Stockholmsvåning och på Löfstad. Hon ägnade sig åt umgängesliv med vänner i de övre samhällsskikten och kungahuset. Det var också nu hon inledde sitt livs kanske största projekt: renoveringen av Löfstad slott (1905–1910). Moderna bekvämligheter installerades och ett antal rum fick en ljus och luftig inredning.

Emilie Piper var hela livet sjuklig och under hennes sista år försämrades hälsotillståndet ytterligare. Frågan om vad som skulle hända med Löfstad efter hennes död blev därmed aktuell, då varken hon eller systemen hade några bröstarvingar. I det testamente som hon skrev

1923 presenterades dock en lösning: slottet och parken donerades till Ridderhuset, medan inventarierna skulle tillfalla Östergötlands fornminnes- och museiförening (nuvarande Östergötlands museum).

Med sin donation ville Emilie Piper dokumentera en försvinnande livsform för eftervärlden. Hon såg sig själv som länk i en släktkedja och genom donationen förde hon i någon mening det adliga arvet vidare. Sophie Nordenfalk hade dispositionsrätt till Löfstad, men efter hennes död skulle slottet öppnas som museum och visas som exempel på hur ett högreståndshem kunde se ut i slutet av 1800- och början av 1900-talet.

När Emilie Piper i december 1926 kände slutet nalkas lämnade hon sin våning i Stockholm, tog tåget till Norrköping och droska ut till Löfstad, där hon avled på luciadagen. Efter grevinnan Sophie Nordenfalks död 1940 omsattes slutligen fröken Emilies sista vilja i praktiken och två år senare öppnades Löfstad slott som museum. Så bevarades minnet av en försvinnande livsform för eftervärlden.

Anna Birgitta Rooth – en mångsidig forskare

Det är bara fem år mellan Anna Birgitta Rooths (1919–2000) och Lissie Åströms födelseår, men deras karriärer omfattar delvis olika epoker i den etnologiska ämneshistorien. Medan Anna Birgitta ägnade sig åt folkminnesforskning sedan unga år, slog sig Lissie in på den etnologiska banan relativt sent i livet (se nedan).

Anna Birgitta Rooth var professor i Uppsala när jag var student på 1980-talet. Hon var aldrig min lärare, men striden om Uppsalaprofessuren i början av 1970-talet var känd bland oss studenter. Den folkloristiska inriktningen hade avgått med segern och Anna Birgitta Rooth därmed blivit landets första kvinnliga professor i etnologi. Jag minns henne från seminarier och landskapsfester som en parant dam med praktfull hårvalm och stora smycken.

Men låt oss ta det från början. Anna Birgitta Waldemarson växte upp i en välbärgad familj i Ängelholm. Hon var studiebegåvad och avlade mogenhetsexamen 1938, varefter hon påbörjade studierna vid Lunds universitet med konsthistoria som första ämne. Det var dock folkminnesforskningen, under Carl Wilhelm von Sydows ledning, som fångade hennes intresse på allvar. År 1942 avlade hon sin fil. kand.-examen, publicerade uppsatsen ”Kung Lindorm. En orientalisk saga i dansk-skånsk sagotradition” och gifte sig med den blivande läkaren (sedermera professorn) Gösta Rooth. Paret fick mellan åren 1944 och 1952 två döttrar och en son.

Anna Birgitta Rooth var 1943–1947 förste amanuens vid Folkminnesarkivet och 1951 disputerade hon på avhandlingen *The Cinderella Cycle*. Här analyserade hon olika sagotyper och deras motiv som indikationer på traditionsområden och spridningsvägar. Denna forskningsinsats belönades med en docentur i folkdiktsforskning, följd av en tjänst

Anna Birgitta Rooth. Foto: Privat.

som docent vid Lunds universitet 1952. Under åren som forskardocent, 1964–1972, utvidgade hon sitt forskningsintresse till att även omfatta mytforskning. Bland publikationerna kan nämnas *The Raven and the Carcass* (1962). Hon skrev också ett antal läroböcker.

Mångsidighet var ett av Anna Birgitta Rooths utmärkande drag. Under 1950- och 60-talen bedrev hon fältarbeten bland den kanadensiska ursprungsbefolkningen och inuiterna i Alaska, vilket resulterade i publikationer såsom *The Importance of Storytelling* (1976). Hon intresserade sig även för folklig diktning som ordspråk och gåtor, men behöll också intresset för konsthistoria, bilder och ikonografi. Detta resulterade i uppbyggandet av Ikonografiska arkivet i Uppsala samt publikationer som den prisbelönta studien i Hieronymus Boschs bildvärld, *Exploring the Garden of Delights* (1992).

Även om hon knappast var genusforskare hyste Anna Birgitta Rooth ett starkt intresse för kvinnors liv och berättande, vilket boken *L.O.: en analys av en småbrukarhustrus trosvärld* (1981) vittnar om. Jag läste den som C-student, men uppskattade den till fullo först sedan jag disputerat och insåg att reflexivitetstänkandet ingalunda uppfunnits av amerikanska antropologer utan funnits långt tidigare.

Anna Birgitta Rooth innehade professuren i Uppsala 1973–1985. Att verka vid det konservativa lärosätet var dock inte alltid okomplicerat. Visserligen uttryckte många sin uppskattning, men hon stötte också på motstånd. I Kungl. Gustav Adolfs Akademien kallades hon ”Svandrottningen” – hon var omvittnat elegant – men den akademiska vardagen på Åsgränd 1 i Pelle Svanslös kvarter var knappast glamourös. Efter pensioneringen återvände makarna Rooth till Skåne och Bjärehalvön, där de tillbringat många somrar. Därmed slöts cirkeln.

Lissie Åström – pionjär

inom etnologisk genusforskning

Lissie Åström (1924–2013) lärde jag känna när hon arbetade med manuset till det som blev

boken *Skärvor av kvinnoliv* (2002). Det var jag som förmedlade kontakten mellan henne och konstvetaren Hedvig Brander Jonsson, som hade en så kallad vandringsbok i familjens ägo och som undrade om jag eller någon annan etnolog skulle vara intresserad av att skriva något kvinnohistoriskt utifrån detta material. Vandringsboken i fråga skickades runt mellan ett antal kvinnor som i slutet av 1800-talet var inackorderade på Björnsnäs hushållsskola utanför Norrköping. Initiativtagare var Eva von Bahr, för övrigt den första kvinnan i Sverige som blev docent i fysik. Jag kom genast att tänka på Lissie Åström och blev glad när hon tackade ja till att ta sig an vandringsboken. När vi sedan upptäckte att Lundaprofessorn Carl Wilhelm von Sydows syster Matilda var en av vandringsbokens skribenter, såg vi det som ett tecken. Lissie tog tåget från Lund till Uppsala, vi träffades på Konditori Fågelsången och Lissie fick låna med sig vandringsklenoden hem. Sedan startade en regelbunden e-postkorrespondens mel-

Lissie Åström. Foto: Folkklivsarkivet, Lund.

lan Lissie, Hedvig och mig.

Lissie Nilsson föddes i Malmö. Fadern var ingenjör och modern kontorist, men hemarbetande efter giftermålet. Den studiebegåvade Lissie avlade studentexamen vid Tekla Åbergs högre läroverk för flickor och påbörjade där efter studier i pedagogik, filosofi och psykologi vid Lunds universitet. Under studieåren träffade hon sin blivande make, Karl Erik Åström, som studerade historia, statskunskap och juridik. Bröllopsklockorna ringde 1946 och mellan åren 1948 och 1961 begåvades paret med tre söner.

Efter många år som hemarbetande återupptog Lissie Åström i slutet av 1970-talet sina akademiska studier och krönte dem med en doktorsexamen. Valet av etnologi som huvudämne föll sig naturligt, då föräldrarnas rötter i bondemiljö tidigt grundlagt hennes intresse för folkkulturen. Kontrasten mellan bondemiljö och borgerlig kultur kittlade nyfikenheten och hon borrade djupare i detta tema i avhandlingen *I kvinnoled. Om kvinnors liv genom tre generationer* (1986). Även familjerelationer fångade intresset, särskilt frågor om socialisation och kulturell överföring mellan generationer. Att göra intervjuer utifrån tregenerationskedjor (intervjuer med mor-dotter-dotterdotter) var en metod hon tidigt utarbetade. Kontrasteringen mellan borgerlighet och arbetarklass gav särskild insikt i frågor om hur könsrollsmönster traderas, förhandlas och förvandlas. Det glapp mellan ideal och praktik som uppenbarades i de kvinnliga informanternas liv återkom också hos intervjupersonerna i studien *Fäder och söner. Bland svenska män i tre generationer* (1990). Även här använde sig Lissie av ”tregenerationsmetoden”.

Lissie Åström var en seriös och noggrann forskare, skicklig fältarbetare och känd för sin metodiska stringens. Genom sina studier av könsens plats och uppgifter blev hon en pionjär inom den etnologiska genusforskningen. Hon var också en mycket uppskattad handledare. Kärleken till etnologin behöll hon livet

ut och deltog långt upp i åren i det etnologiska forskarseminariet i Lund.

Hilda Lind – trägen och framgångsrik arbetare i vingården

År 2014 arbetade jag med en artikel om biskopinnor till antologin *Vid hans sida* (2015). I samband härmed hade jag kontakt med flera biskopinnor. Hilda Lind var en av dem som svarade positivt på min förfrågan om att besvara en frågelista om biskopinnerollen. Hon visade stort intresse för vårt bokprojekt och hennes svar var informativa och reflekterande. När boken väl var tryckt och jag skickade henne ett exemplar, tackade hon mig vänligt via e-post. Tyvärr fick vi aldrig tillfälle att träffas; ett drygt halvår efter att boken kommit ut hade hon gått bort.

Hilda Blomstrand (1943–2016) föddes under krigsåren och kom att bli äldst i en syskonskara på nio barn. Fadern Sigfrid var prästvigd, men arbetade främst i skolans värld, bland annat som rektor vid Folkskoleseminariet i

Hilda Lind. Foto: Jim Elfström, Kyrkans hus, Uppsala.

Skara. Modern Elisabeth var hushållslärare. Föräldrarna var djupt troende och familjen mycket kyrksam. Sigfrid Blomstrand tillhörde en missionärssläkt som varit verksam i Indien i generationer. ”Hilda var alltså femte generationens svenska missionär i södra Indien. Alla hade verkat inom tamil landet [sic!] Tamil Nadu”, berättar maken Martin Lind (e-post 2020-11-15).

Med detta kulturella och religiösa kapital i bagaget låg det nära till hands för Hilda att skaffa sig en utbildning inom det kyrkliga fältet. Valet föll på Lunds universitet och Svenska kyrkans utbildningsinstitut, där hon 1970 avlade teologie kandidatexamen samt blev färdig med utbildningen till församlingssekreterare. Undre studietiden träffade hon också sin blivande man, Martin, som hon ingick äktenskap med 1968. Paret fick mellan åren 1970 och 1977 fyra barn.

Familjebildningen skedde parallellt med att Hilda Lind inledde sin yrkeskarriär. Hon arbetade som församlingssekreterare i S:t Peters klostrets församling i Lund 1970–1983. Där lärde hon också känna K.G. Hammar, den blivande ärkebiskopen, som blev en nära vän. Ett treårigt uppehåll i församlingssekreterartjänsten gjordes då hon och maken tjänstgjorde som lärare vid högskolan Tamilnadu Theological Seminary i Madurai i Indien. Åter i Sverige kom Hilda i mitten av 1980-talet att tjänstgöra några år som stiftsanställd för utbildningsfrågor vid Lunds stiftskansli och därefter fem år som chef för avdelningen för församlingsutveckling vid samma kansli. Därmed tog hennes karriär inom Svenska kyrkan fart parallellt med makens.

År 1990 utsågs Martin Lind till domprost i Uppsala, medan Hilda fick arbete som utbildningskonsulent för konfirmandfrågor vid Svenska kyrkans nationella kansli i Stockholm. Från och med 1993 och fram till pensioneringen arbetade hon sedan vid Svenska kyrkans nationella kansli i Uppsala, där hon i mitten av 1990-talet var konsulent för internationella frågor och därefter under några år av-

delningschef för internationella avdelningen. De sista tolv åren av sitt yrkesverksamma liv var Hilda Lind missionsdirektor vid Svenska kyrkans nationella kansli. När maken 1995 utsågs till biskop i Linköping valde hon att stanna på sin post i Uppsala och inledde därmed sitt veckopendlande mellan de båda städerna.

Hilda Lind var en trågen arbetare i vingården och röntte stor uppskattning som kollega och chef. Församlingslivets förnyelse i dialog med samhället i ett ekumeniskt och internationellt perspektiv engagerade henne. Hon ville också stärka lekfolkets ställning i församlingslivet. Hon var även verksam inom en rad frivilligorganisationer och brann för kvinnoarbetet inom kyrkan. Mellan 2009 och 2015 var hon ordförande i Kvinnor i Svenska kyrkan (KviSK), ett engagemang som börjat redan i föreningens föregångare, Sveriges kyrkliga kvinnoråd, vars ordförande hon var i början av 1990-talet. Hilda var också ordförande i Svenska missionsrådet och Förbundet Kristen humanism samt Svenska kyrkans representant i Sida.

Hilda Lind var vidare redaktör för flera bokutgåvor, såsom *Kvinnor utmanar. Tradition och förnyelse i Svenska kyrkans kvinnorörelse* (2012). Därtill medverkade hon i *Befrielsen. Stora boken om kristen tro* (red. Hartman & Cederlöf, 1993) och författade *Bön i Svenska kyrkans bönbok*, som ingår i *Svenska kyrkans psalmbok*.

Med sin starka yrkesidentitet var det Hilda Lind främmande att kalla sig biskopinna, men hon fann att rollen som biskopens hustru innebar goda möjligheter att träffa nya människor och att delta i nya sammanhang. Under årens lopp bodde hon i flera tjänstebostäder runt om i landet, vilket hon uppfattade som positivt. Hon såg det som ett sätt att förvalta ett arv, att vara en länk i en traditionskedja. I en präst-, domprost- eller biskopsgård kan människor mötas i såväl professionella som privata sammanhang och knyta nya kontakter. Det senare uppskattade hon mycket, vilket hennes vidsträckta kontaktnät

och stora vänkrets vittnar om. Till de nära vännerna räknade hon även den nuvarande (2021) ärkebiskopen Antje Jackelén.

I kvinnoled

De fyra kvinnorna, vars livskonturer tecknats ovan, levde under helt eller delvis olika betingelser. Deras uppväxtmiljö, sociala, kulturella och ekonomiska villkor formade dem på olika sätt, utmejslade deras habitus (Bourdieu 1993) och präglade deras livsval, men gav dem också möjlighet att förvalta sitt pund. De tillvaratog sina möjligheter, sökte sig ibland nya vägar och utmanade stundtals rådande könsföreställningar.

De miljöer dessa kvinnor vistades i hade också betydelse för deras liv och gärning. Emilie Piper hade sett sig om i Europa och även besökt S:t Petersburg, men den fasta förankringen i hennes liv var och förblev Löfstads slott i Kimstads socken – samma socken som för övrigt såg den kända textilkonstnären Märta Fjetterström (sedermera Måås-Fjetterström) födas sexton år efter fröken Emilie. För Anna Birgitta Rooth förblev Skåne navet i hennes liv, även om forskning och fältarbeten tog henne till fjärran kontinenter och hon krönte sin akademiska karriär med en professur vid Uppsala universitet. Även för Lissie Åström var södra Sverige basen för livet och gärningen. Hilda Lind var såsom tillhörig en missionärssläkt van att se världen som ett möjligt arbetsfält och hon kom att bo på många platser, såväl utomlands som i Sverige. För henne, som brann för missionstanken och gemenskapen mellan människor, länder och religioner, var detta naturligt.

I de fyra kvinnornas liv kan vi skimra olika slags traditionskedjor. Emilie Piper betraktade sig själv som en del i ett blodsbandsbaserat släktled, vilket företrädde den adliga livsformen av äldre snitt. Adelskvinnor som viktiga aktörer i högre ståndsfamiljers liv har bland annat beskrivits av etnologen Angela Rundquist (1989), som visat hur specifika kunskaper traderades mellan kvinnor generation

för generation. Emilie Piper hade ingen att vidareföra denna kunskap till, i stället skänkte hon sin livsform i museal tappning till eftervärlden. Hilda Lind såg sig som en länk i en prästfamiljstradition, som inte nödvändigtvis baserades på blodsband, men som förvaltade ett traditions- och kulturarv. Att prästfruars roll varit betydelsefull i förmedlandet av den specifika prästfamiljstraditionen såväl inom familjen som i församlingen har jag själv visat i min avhandling (Meurling 1996). Det handlar i båda dessa fall om trädning av särpräglade livsformer och kulturarv. Anna Birgitta Rooth och Lissie Åström, slutligen, kan ses som länkar i en etnologisk forskningstradition, där kvinnors liv och erfarenheter studerats och analyserats om än med olika utgångspunkter (jfr Lundgren 1996). Dessa båda forskare har också varit föregångare och förebilder för många etnologer i senare forskargenerationer.

Ja, så tecknas ovan en komplex kvinnohistoria med lätta penseldrag och nödvändiga förenklingar. I *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* återfinns två tusen levnadsteckningar över svenska kvinnor och utländska kvinnor som varit verksamma i Sverige. Det är tveklöst ett oumbärligt verk för bildning och forskning – ett verk i kvinnoled.

Birgitta Meurling, professor i etnologi

Institutionen för kulturanthropologi
och etnologi, Uppsala universitet

Referenser

- Bourdieu, Pierre 1993: *Kultursociologiska texter*. I urval av Donald Broady & Mikael Palme. Stockholm/Steag: Brutus Östlings förlag Symposium.
- Hartman, Hans & Stefan Cederlöf (red.) 1993: *Befrielsen. Stora boken om kristen tro*. Stockholm: Verbum.
- Lagerlöf Nilsson, Ulrika & Birgitta Meurling (red.) 2015: *Vid hans sida. Svenska prästfruar under 250 år – ideal och verklighet*. Skellefteå: Artos.
- Lind, Hilda (red.) 2012: *Kvinnor utmanar. Tradition och förnyelse i Svenska kyrkans kvinno- rörelse*. Lund: Kvinnor i Svenska kyrkan.

- Lundgren, Britta 1996: "Kön och genealogi i etnologisk ämneshistoria". I: Lundgren, Britta, Inger Lövkrona & Lena Martinsson: *Åtskilja och förena. Etnologisk forskning om betydelse av kön*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Meurling, Birgitta 1996: *Sarons liljor? En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Meurling, Birgitta 2017–2021: artiklar om Hilda Lind, Emilie Piper, Anna Birgitta Rooth och Lissie Åström i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, <https://skbl.se/sv>
- Rooth, Anna Birgitta 1951: *The Cinderella Cycle*. Lund: Gleerups.
- Rooth, Anna Birgitta 1962: *The Raven and the Carcass. An investigation of a motif in the deluge myth in Europe, Asia and North America*. Helsingfors: FFC.
- Rooth, Anna Birgitta 1976: *The Importance of Storytelling. A Study based on Field Work in Northern Alaska*. Studia Ethnologica Upsaliensia 1. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Uppsala universitet.
- Rooth, Anna Birgitta 1981: *L. O.: en analys av en småbrukarhustrus trosvärld*. Uppsala: Etnologiska institutionen.
- Rooth, Anna Birgitta 1992: *Exploring the Garden of Delights. Essays in Bosch's Paintings and the Medieval Mental Culture*. Helsinki: FFC.
- Rundquist, Angela 1989: *Blått blod och liljevita händer*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Svenska kyrkans psalmbok* 1986. Örebro: Libris.
- Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, <https://skbl.se/sv> (2021-03-08)
- Waldemarson, Anna Birgitta 1942: "Kung Lindorm. En orientalisk saga i dansk-skånsk sago-tradition". Lund. (Särtryck)
- Åström, Lissie 1986: *I kvinnoled. Om kvinnors liv genom tre generationer*. Malmö: Liber.
- Åström, Lissie 1990: *Fäder och söner. Bland svenska män i tre generationer*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Åström, Lissie 2002: *Skärvor av kvinnoliv. Borgerligt kvinnoliv speglat genom en grupp kvinnors nedtecknade berättelser om sig själva för varandra under åren 1896–1937*. Etnolore 27. Uppsala: Etnologiska avd./Uppsala universitet.
- E-post: Martin Lind 2020-11-15.

NYA AVHANDLINGAR

Susanna Rolfsdotter Eliasson: *Läng-
tans och drömmarnas hus. Ideal och
praktik bland en ny generation stug-
ägare*. Institutionen för kulturvet-
enskaper, Göteborgs universitet
2020. 232 s., ill. English summary.
ISBN 978-91-8009-130-5.

Susanna Rolfsdotter Eliassons avhandling *Läng-
tans och drömmarnas hus. Ideal och
praktik bland en ny generation stugägare* föl-
jer en ämnestradition av etnologiska studier
om sommarliv, fritidshusboende och som-
margäster, som ligger inom fritidsforskningens
område. Avhandlingen tar avstamp i en und-
ran om varför 30- till 40-åriga svenska par
från storstäderna väljer att köpa och äga
fritidshus på den svenska landsbygden.

Syftet med avhandlingen är att analysera
motivationen till förvärvande och erfaren-
heter av ett eget fritidshus för denna nya ge-
neration fritidshusägare. Syftet är också att stu-
dera hur ägandet kan kopplas samman med
framställningar av livsstilsideal och praktiker
utifrån teoretiska ingångar kring narrativ
identitet, generation och klasstillhörighet.

Avhandlingen bygger på en kvalitativ in-
tervjstudie som ägde rum 2015–2020 med
etniskt svenska, heterosexuella, par med barn
ifrån centrala delar av Stockholm och Göte-
borg, födda under 1970- och 80-talen och äga-
re av fritidshus på den svenska landsbygden.
Undersökningen är också baserad på följande
materialkategorier: fotografier från fältarbe-
ten, tidningsartiklar, inlägg i sociala medier,
mäklarannonser, inredningspress och infor-

mella samtal kring fritidshus. Dessa olika
typer av material kompletterar intervjuerna
och möjliggör jämförelser mellan material-
typerna, men dess vidare funktion i avhand-
lingen berörs inte, trots att det används flitigt
i analyskapitlen.

Studien omfattar åtta kapitel om totalt
232 sidor inklusive fotografier och referenser.
Det är en mycket pedagogisk och läsarvänlig
undersökning med ett folkbildande anspråk.
Den är starkt empiridrivna och fritidshus-
ägarnas berättande driver analysen framåt
mot avhandlingens bärande teman, så som
autonomi genom fritidshusägandet, hur tid
uppfattas under vistelserna i fritidshuset, om
inredning som uttryck för klasstillhörighet
samt om de olika slags göranden som får me-
ning i relation till fritidshuset.

Det inledande kapitlet innehåller avhand-
lingens syfte och frågeställningar, teoretiska
utgångspunkter, metod- och materialdiskus-
sion samt redogörelser för reflexivitet, in-
formanter och disposition. Under rubriken
Tidigare forskning ringas relevanta etnolo-
giska studier in på tema fritidshus, boende,
materialitet, konsumtion och berättelse som
föregår denna studie. Undersökningen vilar
på ett antal teoretiska utgångspunkter, som
generation, klass och livsstilsrum samt nar-
rativ analys med fokus på identitet. Susanna
Rolfsdotter Eliasson menar att generation
som analytiskt begrepp betraktat avser indi-
vider födda under ungefär samma tidsperiod,
vilket författaren hävdar har en formerande
effekt på individen på samma sätt som kul-
tur- och klasstillhörighet. Även om skarpa

gränser för generationstillhörighet kan vara svåra att fastställa så finns det erfarenheter som en generation delar och som påverkar en gemensam blick på omvärlden. Det är dessa generationsgemensamma erfarenheter bland 1970- och 80-talister som undersöks i samverkan med främst klass utifrån de sociala kategoriernas påverkan på identitetsformering. När det gäller klasstillhörighet, konstaterar Rolfsdotter Eliasson att intervjupersonerna tillhör en medelklass med både ekonomiska resurser och livschanser. Det teoretiska resonemanget om hur man kan studera klass benas ut här i avhandlingens inledning och här landar författaren i att en klassanalys måste ses som performativ – att klass och klassposition kan *göras eller praktiseras* och att det också är något som andra tillskriver en individ eller en grupp. Genom den franske sociologen Pierre Bourdieus klassiska teoretiska begrepp som habitus, kapital, fält, smakdistinktioner, livsstilsrum och doxa, undersöks den livsstil som framträder bland intervjupersonerna som klassmässigt kan sägas tillhöra ett *medel*-skikt i samhället. Rolfsdotter Eliasson menar också att konsumtionssamhällets totala utbredning och roll gör att smak och distinktion inte alltid framträder enligt tydliga klasslinjer. Trots denna invändning hävdar författaren att konsumtionsval och smak används för att positionera sig själv klassmässigt eller för att positionera andra, och detta är en central utgångspunkt i avhandlingen. Teoretiskt lutar också undersökningen på en *narrativ analys* med målet att undersöka identitetsskapande i personliga erfarenhetsberättelser under intervjuer. Enligt författaren sker dessa berättelser i dialog både med de eller den som närvarar vid berättartillfället och andra som figurenar utanför det faktiska samtalet. I intervju-materialet förmedlas berättelser och utsagor genom vilka intervjupersonernas identitet och värderingar framträder, men också kollektiva större berättelser om viktiga värden i dagens samhälle. Dessa stora berättelser kopplas ofta samman med den egna berättelsen, men

intervjupersonerna tar ibland också avstånd från dem eller försöker förhålla sig till de stora berättelserna genom olika strategier, som *personliga narrativa förklaringsmodeller* eller *kompensatoriska argument*.

I kapitel två, Från adligt sommarnöje till egen stuga, tecknas en historisk bakgrund utifrån den forskning som finns om fritidshusägande i Sverige och de idéströmningar som ligger till grund för detta breda fenomen. Författaren lyfter fram att fritidshusliv främst varit en företeelse för de högre skikten i samhället, vilket kan exemplifieras genom de stora sommarvillor i trä med verandor som man lät bygga under 1800-talet då badorter etablerades på olika håll. På grund av urbanisering och industrialisering uppstod också uppfattningar om stadens och landsbygdens skilda karaktärer, vilket fortfarande gäller och som denna avhandling visar prov på. Till skillnad mot stadens trångboddhet, som gav upphov till sjukdom, växte idéer om det hälsosamma friluftslivet på landet fram under 1900-talet, vilket kunde praktiseras i till exempel en sportstuga. Under denna tid gynnades också fritidshusägande av semesterlagstiftning, och tack vare denna har det både varit populärt att bygga nya fritidshus och funnits ett intresse för att ta tillvara på och rusta upp gamla torp. Avslutningsvis konstateras i detta kapitel att fritidshusägande är ett brett fenomen i Sverige och att en halv miljon byggnader klassas som fritidshus.

I det tredje kapitlet, Berättelser om fritidshus i nutid, undersöks specifika teman som framträder i intervjupersonernas berättelser utifrån sociolingvisten William Labovs modell för analys av personliga erfarenhetsnarrativ. De teman som finns här kan också betraktas som stora berättelser, som intervjupersonerna använder och positionerar sig med eller mot för att bli förstådda och identifiera sig själva. För intervjupersonerna handlar det exempelvis om vikten av att vara autonom, att låta de egna barnen få tillgång till fri lek i en trädgård, att kunna odla sin egen mat, att vilja ha

ett gemensamt projekt som par och att ha en plats att samla släkt och familj på. Ett annat starkt motiv handlar om att ägandet av ett eget hus är ett steg i vuxenblivande enligt ett förväntat och normerande livsmanus.

Själva ägandet problematiseras också av intervjupersonerna eftersom det är ett *andra* boende, vilket signalerar ett klassmässigt, men svårhanterligt, privilegium. Genom att diskutera detta under intervjusituationen menar Susanna Rolfsdotter Eliasson att paren tillsammans berättar sig fram mot en gemensam värdegrund som de kommunicerar, och att de presenterar sig själva som solidariska och moraliska subjekt. Ägandets dimensioner av solidaritet och moral visar sig också genom att betona att de förvaltar platsens kulturarv genom att ta hand om huset och trädgården. Med ett fritidshus på landsbygden tar intervjupersonerna också spjörn emot att bosätta sig i billigare radhus och hus i hemstadens utkant, som de kanske skulle ha råd med, men som skulle tvinga dem ifrån en uppskattad urban livsstil mitt i stan.

I kapitel fyra med titeln Tiden som upplevelse, ägnas analysen åt olika förhållningssätt till tid och hur olika uppfattningar av tid kan kopplas samman med olika platser. Här tar kapitlet avstamp i idén om att ett fritidshus är ett hus för fri tid, och inleder med en beskrivning av hur tid har upplevts i västvärlden ur ett historiskt perspektiv. Författaren konstaterar också att den cykliska tiden och årstidsväxlingar kom att minska i betydelse för många svenskar i takt med att Sverige blev alltmer urbant under 1900-talet. I fritidshuset framträder dock den cykliska tiden än mer än i primärboendet i staden. Hur fritidshusägarna upplever tiden beror alltså på var de befinner sig. Årstidens växlingar inte bara förstärker platstillhörighet utan ritualiserar också hur ägarna nyttjar fritidshuset och vad de ägnar sig åt där. Upplevelser av tid visar sig också vara beroende av hur boendet är beskaffat. Att hushållsgöromål behöver göras för hand utan maskiner eller andra bekvämligheter gör

till exempel att intervjupersonerna framhåller att platsen och praktikerna på platsen i sig står över klocktiden. Här får en inre tid styra som påverkas av egna upplevelser, känslor och det inre livet. Detta skapar en särskild fritidshustid som innebär att vara i nuet, att låta saker ta sin tid och att vara närvarande i göromålen. En central slutsats här är att den tid som individerna spenderar med familjen och med barnen ses som normativ och överordnad annan tid.

Utifrån Pierre Bourdieus teori om fält och symboliskt kapital undersöks konsumtion och val av fritidshus och dess möbler i kapitel fem, Från idé till rum. Här visas hur fritidshuset blir inredda utifrån förhandlingar baserade på smak, ekonomi och moraliska ställningstaganden. Här blir det tydligt att intervjupersonerna strävar efter enkelhet och en avskalad inredning, som ofta handlar om återbruk och second hand. Ett gott smaköga innebär också att kunna positionera sig innanför det fältliknande sammanhang där fritidshusägarna vill vara och få erkännande för. De kan bedöma och identifiera vad som är uppskattad retro till skillnad mot det krasa av äldre grejer som föräldragenerationen kan komma med. För paren får furu stå tillbaka för teak, shabby chic för det 70-tals bruna, och vitmålade stenar med CARPE DIEM-text för pinnstolar och trasmattor. Smakögat inom denna generation handlar alltså om det som uppfattas vara autentiskt och kopplat till en gemensam historia och ett gemensamt kulturarv.

Här visas tydligast hur klasstillhörighet görs genom att uttrycka medvetenhet och social solidaritet genom sin konsumtion, vilket sker genom att handla just på second hand eller att ta tillvara på tidigare stugägares möblemang. Konsumtion och möbelval blir sätt att positionera sig gentemot äldre generationer, och klassmässigt uppåt och nedåt. Här blir generationsbegreppet relevant på ett sätt som saknas i den övriga analysen.

I det sjätte kapitlet, Meningsskapande praktiker, undersöks de praktiker som är just

meningsskapande i relation till fritidshuslivet: resande, bilkörning, arbete av olika slag, odling och trädgårdsskötsel, matlagning, tv-tittande, att dela med sig av fritidshuslivet på sociala medier, att bjuda hem gäster, att söka lugn och ro, hur arbetet fördelas utifrån kön, och slutligen att leva barnliv i fritidshuset. I detta kapitel argumenteras för att ett annat slags liv blir möjligt i fritidshuset än i staden. Men detta liv är också präglad av paradoxer och motsägelser, som att fritidshuset står för vila och rekreation men i praktiken innebär fysiskt utmattande arbete, eller att arbetet ofta organiseras utifrån en konventionell och könad förståelse av vem som är bäst lämpad att utföra olika aktiviteter i fritidshuset trots att paren uppfattar sig vara jämställda.

I det sista kapitlet, Urban livsstil med fritidshus, konstateras att ägandet av ett fritidshus ger intervjupersonerna möjlighet att leva ett självständigt liv som innehåller ett gemensamt projekt, nära relationer, nära natur och i det lilla samhället. Här framträder också önskingar om att rota sig och skapa plats, och i detta kompletterar stad och land varandra genom att tillfredsställa olika behov och begär. Att kombinera ett fritidshus med en lägenhet i staden är också utifrån Bourdieus fältteori ett sätt att höja det egna kulturella kapitalet menar Rolfsdotter Eliasson. Fritidshuset kan också vara ett sätt att materialisera ett vuxenblivande och en önskan av det annorlunda, det säregna och det som tros göra den egna personen unik. Här konstaterar författaren att idéer om fritidshusägandet blir till utifrån den egna självförståelsen, andras uppfattningar om den sociala positionen och de större berättelserna om vår tid och vårt samhälle. De intervjuade personerna använder sig av narrativa förmågor, i sig klassmässiga enligt författaren, för att förklara och rättfärdiga sina handlingar när de går stick i stäv mot ideal som också kommuniceras. Att ifrågasätta sitt agerande och den egna livsstilen är en generations-specifik handling, vilket Susanna Rolfsdotter

Eliasson tolkar som att vilja ta avstånd från tidigare medelklassgenerationers värderingar. Samtidigt blir fritidshuset i sig bara meningsfullt att äga *i detta nu*, så länge denna nya generation fritidshusägare kan ägna sig åt den önskvärda livsstilen som kan ge dem ett ökat eller bibehållet kulturellt kapital.

Avhandlingen har en stark empiri som explorativt driver analysen framåt utifrån det narrativa innehåll som intervju materialet ger. Fritidshusägarna ges röst och får komma till tals i fina intersektionella analyser av berättad och praktiserad klass- och generationstillhörighet – men det finns också en närvarande frånvaro av speciellt genus och heteronormativitet på olika plan. Här hade författaren kunnat dröja, fördjupa och nyansera resultatet av att djupintervjua heterosexuella par som navigerar mellan ideal om jämställdhet och faktiska handlingar kopplade till fritidshuslivet utifrån konventionella förståelser av kön. Det hade bidragit till större komplexitet både kring det aktuella fenomenet och till fritidshusägandets roll för heteronormativa parrelationer och familjebildning bland dagens 30- till 40-åringar.

Undersökningen präglas av att författaren ofta släpper de teoretiska trådarna alltför snabbt utan att våga ta ut svängarna i tillämpningen. Kanske beror det på att begreppens olika nivåer, funktion och relevans för analysen inte benas ut ordentligt och förblir otydlig. Ett exempel på detta är att fruktbarheten av att ha generation som ett analytiskt begrepp grumlas något. Sammantaget gör det att analysen ibland ligger väl nära intervjupersonernas *egna* tolkningar av fritidshusägandet och dess betydelser. Det är först när analysen närmar sig fritidshusägarnas klassposition genom att berätta om tycke och smak och hur de navigerar mellan ideal och praktik som de teoretiska begreppen fungerar som en hävstång till ytterligare analytiska nivåer på ett förtjänstfullt sätt.

Studien innehåller också delar som är intressanta men som inte används analytiskt.

Det handlar exempelvis om fotografier som illustrerar avhandlingen, om en inledande redogörelse av hur fritidshuset benämns, och om bakgrundskapitlet om hur fritidshusägandet växt fram som en kulturell företeelse. Jag tolkar det som att dessa löst presenterade delar är ett resultat av Susanna Rolfsdotter Eliassons egen förtjusning och berättarglädje kring fenomenet: att det handlar om att vilja *visa grejerna* och hela det empiriska materialets spännvidd, hellre än att använda det för analys och tolkning.

Studien sätts också förtjänstfullt in i sin kulturella kontext, sin kulturhistoria och i relation till det senmoderna samhällets premisser. Den visar hur vikten av att ha en egen plats, som man äger, bestämmer över och förvaltar, möjliggör å ena sidan ett familjeprojekt att samlas kring och å andra sidan en chans att sticka ut ur mängden – att öka det kulturella kapitalet, trots ett begränsat ekonomiskt kapital. Medelklasspositionens privilegier framträder, åtnjuts, skäms för och bråkas med i det empiriska materialet, men här visas också hur dessa privilegier kringskärs och håller de intervjuade personerna tillbaka. Det är tydligt att det finns grus i maskineriet och att det finns känslor om att gräset är grönare någon annanstans. Att det ändå, trots intervjupersonernas klassmässiga möjligheter att designa ett liv med fri tid i ett fritidshus, inte alltid blev som de hade tänkt sig. Dragkampen mellan att skämmas över sina privilegier och att ändå inte vara riktigt nöjd utifrån klasspositionen, hade jag önskat att författaren vågat dröja vid ytterligare och problematisera.

Avhandlingen är ett inomvetenskapligt kunskapsbidrag om nya och nyanserade kulturella aspekter på fritidshusägande och livsstil som kulturellt fenomen i vår tid. Dessa är både en fortsättning och ett nydanande från tidigare etnologiska studier. Så vad har jag lärt mig av denna avhandling? Främst handlar det om hur sociala villkor påverkar ideal och möjliga praktiker bland en nya generation fritidshusägare, och hur berättandet används

för att balansera och förena motsägelserna och paradoxerna i mötet mellan ideal och möjlighet i ägandet av ett fritidshus bland 30- och 40-åringar från svenska storstäder.

Annie Woube, Uppsala

Henrik Alexandersson: *Medeltiden materialiserad – om etablerandet, aktiverandet och bevarandet av minnesplatser i Ranrike*. Göteborgs Universitet, Göteborg 2021. 301 s., ill. ISBN 978-91-85245-82-6.

Arkeologen Henrik Alexandersson har publicerat en doktorsavhandling vid Göteborgs universitet med fokus på materiell kultur under medeltiden. Undersökningsområdet utgör Ranrike, som är det medeltida namnet på norra Bohuslän. Ett centralt begrepp i avhandlingen är skapandet av minnesplatser i det maritima område som Bohuslän utgör. Medeltida kyrkor, även sådana som nu är försvunna, liksom kyrkliga inventarier intar en central plats i undersökningen. Kyrkornas ursprungliga placering är relaterade till vattenvägar ut mot havet. Föremål som är bevarade kan ha cirkulerat mellan olika kyrkliga platser och deras betydelseinnehåll kan ha förändrats genom århundradena fram till vår egen tid. Kyrkliga föremål som var en del i medeltida kyrkliga ritualer, har fått en annan innebörd efter reformationen. Ett nytt intresse för medeltiden, som växt fram under senare tid, har mer fokuserat på konsthistoriska aspekter och restaureringsaspekter än på kyrkliga funktioner. Författaren noterar: ”Ett tidigare sakralt föremål kan etiketteras som konstföremål, kulturhistoriskt objekt eller arkeologisk artefakt” (s. 262).

Fastän författaren är arkeolog, har han inte gjort några utgrävningar. Han har i stället koncentrerat sig på fältundersökningar och inventeringar ovan jord av bevarade kyrkplatser och inventarier. Här har etnolo-

gen Johan Petterssons medeltidsarkeologiska fältstudier på 1950-talet och framåt utmed den bohuslänska kusten varit en förebild. Skriftligt material från olika arkiv är också framträdande i undersökningen. Författaren skriver: ”Genom arkivens uppgifter finns det möjlighet att avtäcka förlorad kunskap om den materiella kulturen, följa föremålens färdvägar, aktiveringar och avaktiveringar. Sådana genomgångar gör det även möjligt att avtäcka kunskap om föremål som inte längre finns bevarade” (s. 193).

Bland författarens skriftliga material märks ortnamnsundersökningar, kyrkoinventeringar och biskopsvisitationer med tillhörande rapporter vid flera tidpunkter i samma kyrka ända från medeltiden. Rapporter från fornminnesinsamlare i äldre tid är också viktiga. Här kan nämnas Linnélärjungen Pehr Kalms bohuslänska resa 1742 och prästen Johan Oedmans bohuslänsbeskrivning 1746. Prästen och fornsakssamlaren Axel Emanuel Holmberg gav ut bokverket *Bohusläns historia och beskrifning* i tre delar 1842–1845.

Ett rikt minnesmaterial bestående av berättelser och sägner finns i folklivsarkiv. Detta material får tolkas som lokala föreställningar som kan ha traderats över lång tid, men det kan inte användas som sanningskällor om medeltiden. På grund av ett tunt källäge om medeltiden kan sanning inte vara ledord för författaren utan snarare sannolikhet. Han framhåller ofta hur svårt det är att dra säkra slutsatser. I flera sammanhang gör han antaganden om en föreställd medeltida verklighet.

En viktig frågeställning är hur föreställningar om medeltiden med utgångspunkt i föremål har aktiverats vid olika tidpunkter efter medeltiden. Man skulle kunna säga att diskursen om medeltiden är viktig att lyfta fram samtidigt som den är föränderlig över tid. Författaren har avstått från att relatera till aktuell forskningsdiskussion om kulturarv och historiebruk.

Teoretiskt sett spelar den franske mentalitetshistorikern Pierre Noras tankar om om-

vandlingen av minnesmiljöer till minnesplatser en viktig roll i undersökningen. När minnesmiljöerna försvinner skapas minnesplatser. Dessa behöver inte enbart vara materiella i form av en topografisk plats i landskapet utan kan även vara symboliska och/eller funktionella. Även arkeologen Laurent Oliviers arbeten utgör en förebild för författaren. Arkeologers uppgift är att studera rester av materiell kultur i förgången tid som finns kvar i vår egen tid.

Avhandlingen består av sju kapitel. Omkring hälften av texten (s. 105–236) utgörs av tre fallstudier där författaren har utfört specialundersökningar. Det rör sig om Kville härad skärgårdsbygd, Sotenäs härad slätt- och fjordbygd och Bullarens härad inlandsbygd med ett sjösystem Bullarensjöarna som är tre mil långt. Till slut gör författaren en specialstudie gällande jubileumsutställningen om västsvensk äldre kyrklig konst i Göteborg 1923.

Kville härad består av socknarna Kville, Svenneby och Bottna. De två senare har kvar medeltidskyrkor men inte Kville. I ytterskärgården skall enligt lokal muntlig tradition ha funnits en nu försvunnen kyrka på Storö. En stensättning med en speciell sten är synlig, i folklig mun kallad altaret utan att det går att belägga att det funnits någon kyrklig funktion knuten till denna plats. Även ortnamn i Kville härad är kopplade till kyrkor, altare och predikstolar utan att det går att påvisa någon tidigare kyrklig verksamhet på platsen. Det gäller bland annat namnet Korsö kyrka i den yttre skärgården. Här kan även nämnas att folklivsmålaren Carl Gustaf Bernhardson (1915–98) har målat ett ”utskärskapell”, som enligt muntlig tradition skall ha funnits utanför ön Skaftö i Bohuslän.

I Svenneby gamla kyrka finns en medeltida täljstensdopfont, en ljuskrona och fyra medeltida skulpturer. I Kville nya kyrka som uppfördes 1864–65, är bara två medeltida föremål bevarade i form av ett krucifix och en kyrkklocka. Bottna medeltidskyrka är ombyggd

flera gånger och saknar medeltida föremål. Författaren tänker sig att sådana föremål kan ha flyttats mellan kyrkorna. Det skulle kunna förklara att Svenneby kyrka har ett flertal medeltida föremål till skillnad från grannkyrkorna i samma härad.

I Sotenäs härad fanns medeltidskyrkor i Bärfendal, Askum, Tossene och Åby. Bärfendals medeltidskyrka längst in i den långa Åbyfjorden är den enda som fortfarande finns kvar. Mest känt är processionskrucifixet, som 1864 förvärvades till Historiska museet i Stockholm. Författaren noterar att under 1800-talet, när äldre kyrkor revs och nya större kyrkor byggdes, bland annat i Kville, överfördes många medeltida föremål till större museer. Flera av dessa föremål finns kvar där medan andra lämnats tillbaka i original eller väl så ofta som kopior till ursprungskyrkorna under 1900-talet. En medeltida dopfont av kalksten och ett krucifix från Tossene medeltidskyrka kom till Göteborgs museum på 1860-talet. Dopfonten blev utställd vid Svenska fornminnesföreningens möte i Göteborg 1875.

I Bullarens härad finns Naverstads medeltidskyrka och under medeltiden även Mo kyrka, vars belägenhet numera är okänd, även om en plats omtalas i den lokala muntliga traditionen. I den nuvarande kyrkan, som skall ha uppförts 1664, finns en medeltida manshög träfigur som föreställer ärkeängeln Mikael. Den har gått under det folkliga namnet Mickel i Mo. En rik muntlig tradition har funnits om denna figur. Barn som inte skötte sig i Bullarebygden hotades under 1800-talet med denne Mickel i Mo. En annan bevarad träfigur, som är 73 centimeter hög, föreställer Madonnan i Mo. Även i Naverstads kyrka finns en träskulptur föreställande Madonnan med barnet.

Efter genomgången av kyrkorna i de tre utvalda häraderna Kville, Sotenäs och Bullaren har författaren gjort en specialundersökning gällande sex nedlagda medeltidskyrkor som skall ha funnits i Ranrike. Kyrkornas belägenhet kan inte fastställas, och det finns inte

några medeltida föremål bevarade. Däremot förekommer det ortnamn och lokal berättartradition. Rambergs kyrka utgörs av en 46 meter lång grotta under ett stenblock mitt emot Bottna kyrka.

Vid utställningen i Göteborg 1923, vid stadens trehundraårsjubileum, inlånades medeltida kyrkokonst från kyrkor och till viss del museer. Den största materialkategorin utgjordes av 222 träskulpturer. Bland dem fanns alla medeltida träfigurer från Svenneby gamla kyrka samt Mickel i Mo och Madonnan i Mo. Genom denna utställning blev alla dessa föremål reaktiverade, det vill säga fick ny uppmärksamhet, enligt författaren.

Det har varit en glädje att läsa denna väl-skrivna och rikt illustrerade avhandling. Författaren har använt sig av ett brett och mångfacetterat källmaterial. Det är lätt att följa hans tankegångar när han resonerar om olika tolkningsmöjligheter och svårigheterna att dra övertygande slutsatser utifrån spridda kvarlevor av medeltida materiell kultur. Boken fyller en viktig kunskapslucka om det medeltida Ranrike, som tidigare varit ett till stor del försummat forskningsområde alltsedan Bohuslän övergick till Sverige från Danmark/Norge 1658.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

RECENSIONER

Gabriella Nilsson och Inger Lövkrona: *Våldets kön. Kulturella föreställningar, funktioner och konsekvenser*. (Andra uppdaterade upplagan.) Studentlitteratur, Lund 2020. 357 s. ISBN 978-91-4413-879-4.

I skrivande stund, våren 2021, pågår en debatt om två uppmärksammade fall som båda handlar om kända män som anklagats för våldtäkt mot kvinnor. Båda har friats och båda har därefter fått fritt spelrum att delge sitt perspektiv utan mothugg på bästa sändningstid i Sveriges Television. Det ena fallet är en direktsänd presskonferens med jurist Göran Lambertz och det andra är en dokumentär om komikern Soran Ismail (www.svt.se 20210323; www.svt.play Persona non grata). Kritiken mot dessa båda inslag i public service har varit massiv och har handlat framför allt om det tolkningsföreträde som dessa två män fått på bekostnad av de kvinnor som de utsatt för våld. Tålamodet för denna skevhet i vem som blir lyssnad på har för länge sedan tagit slut bland många feministiskt orienterade debattörer och talespersoner som Katarina Wennstam och Maria Sveland, och fler och fler stämmer in. Inom ramen för dessa fall ryms således både en slags backlash i hur män får ta plats, kvinnor fortsatt tystas och den rörelse framåt som bland annat metoo-upproppen bidragit till.

För den som vill fördjupa sin förståelse för vad det är som utspelar sig inför våra ögon samt sätta in fallen i en vidare kontext i både tid och rum är boken *Våldets kön. Kulturella*

föreställningar, funktioner och konsekvenser, författad av etnologerna Gabriella Nilsson och Inger Lövkrona perfekt läsning.

Våldets kön är fördelad på tio kapitel. I boken beskrivs, förklaras och analyseras historiska händelser, politiska och lagmässiga förändringar samt skiftande kulturella föreställningar om våld. Genom titeln öppnar *Våldets kön* upp för ett omfattande fält där våld, som i sig framstår som en neutral term, visar sig bära på könade tolkningar och innebörder. Ta till exempel begreppet ”dödsskjutningar” som just nu upptar en stor del av den politiska diskursen och som lett till krav på mer polisiära resurser samt en allt mer repressiv migrationspolitik. Bakom denna benämning döljer sig föreställningar om kön, ålder, klass och etnicitet. Författarna argumenterar väl för att dylika begrepp som också omfattar hierarkier och maktstrukturer behöver benämnas för att också bli möjliga att agera mot. ”Dödsskjutningar” är därmed inte något neutralt som omfattar alla utan de sker i utsatta bostadsområden, bland människor som lever under prekära omständigheter, har migrationsbakgrund och är pojkar. Hur skulle politiken se ut och utformas om den benämndes i termer av att i Sverige idag mördar tonårspojkar varandra på offentliga platser i våra städer?

Nu handlar *Våldets kön* inte om dessa unga pojkars våld mot varandra, även om de finns som en del i problemet med mäns våld, utan bokens fokus är mäns våld mot kvinnor och sexuellt våld i synnerhet. Det är en avgränsning som faktiskt inte fastslås förrän i sista ka-

pitlet men som genomsyrar hela boken redan från de första exemplen, om normalisering av heterosexuella samlag respektive köp av sexuella tjänster, i kapitel 1 *Vad är våld?*. I inledningsskapitlets avslutning skriver författarna att de ”velat ge en bakgrund till hur kulturella föreställningar om våld tydligt kan knytas till föreställningar om kön trots att officiella beskrivningar och definitioner ofta präglas av en könsneutral intention” (s. 46). Jag har inget att invända mot detta syfte, tvärtom. Det görs dock inom en specifik kontext som borde skrivas fram mer explicit redan i inledningen och kanske även framgå av bokens titel.

Bokens tio kapitel har koncisa rubriker som anvisar olika teman. Varje kapitel inleds med en tydlig introduktion. På så sätt kan varje kapitel med fördel läsas som en fristående uppsats. En invändning av mer redaktionell art är dock att författarna försöker binda samman boken genom sammanhangsmarkeringar uttryckt som: detta återkommer vi till längre fram; som vi beskrev i ett tidigare kapitel och så vidare. Dessa hade gärna fått strykas och ett exempel på frekvensen av dylika lite onödiga markeringar finns på sidorna 153–154, där tre sådana markeringar görs inom ramen för tio meningar.

Temat i varje kapitel underbyggs av historiska tillbakablickar, genomgång av politiska ställningstaganden, redogörelser för förarbeten och diskussioner runt framväxten av lagstiftning på området. Vidare redovisar författarna omfattande, både egen och andras forskning på området, teoribildningar och perspektiv som dominerat i olika tider och sammanhang samt aktuella fall från framför allt media.

Kapitel 2, *Mäns våld mot kvinnor*, omfattar en gedigen genomgång av de diskussioner och argument som framförts av olika aktörer om att använda den formulering som kapitelrubriken anger och som tydliggör vem det är som utövar våld och mot vem. I kapitlet klargörs också begreppet ”våld i nära relationer” som till skillnad från ”mäns våld mot

kvinnor” kan inkludera våld i samkönade relationer. Utöver det introduceras framväxten och etableringen av ett tydligt könsmaktsperspektiv som utmanar tidigare dominerande teorier om att män som utövar våld mot kvinnor gör det för att de avviker på något sätt och att våldsutövande skulle vara en konsekvens av vanmakt snarare än maktövertag. Ett könsmaktsperspektiv utgår ifrån att mäns våld mot kvinnor är ett strukturellt problem, inte enbart individuellt, samt att mäns våld mot kvinnor måste förstås inom ramen för ett kontinuum där grovt våld finns på samma skala som mindre grovt eller till och med accepterat våld. Det innebär att så länge det mindre grova eller accepterade våldet får passera kommer det grova våldet att fortsätta utövas. I kapitlet uppehåller sig författarna även vid samtidens upptagenhet av att kunna mäta för att därmed också ha bevis för att ett fenomen är utbredd och behöver hanteras. Detta diskuteras särskilt med utgångspunkt i en större brottsofferundersökning från tidigt 2000-tal, *Slagen dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige, en omfångsundersökning*.

I kontrast till dylik evidensbaserad kunskap diskuterar författarna istället mer existentiella aspekter av mäns våld mot kvinnor i kapitel 3, *Att leva med våld*. Kapitlet är strukturerat med utgångspunkt i två dominerande teorier om våldsamma relationer, normaliserings-teori samt uppbrottstrappan. Teorierna handlar om det faktum att kvinnor inte lämnar relationen och bryter upp. Den ena förklarar främst vad som gör att kvinnan stannar medan den andra undersöker vad som gör att kvinnan faktiskt bryter upp. I kapitlet beskrivs också kvinnojourernas framväxt och arbete samt våldets konsekvenser för hälsa. Allra sist skriver författarna om det våld som utövas av män och som dödar kvinnor. Här utgår de bland annat från Weigl och Edbloms bok *I händelse av min död* (2019). Det är nedslående att så många kvinnor får sätta livet till mitt ibland oss i dagens samhälle. Lika nedslående som de dödsskjutningar jag näm-

de inledningsvis och som författarna också jämför med i kapitlets slut. De skriver där fram skillnaden mellan polisens arbete med mäns våld mot och mördande av kvinnor i *Initiativ Gryning* och polisens arbete mot tonårspojkars våld och mördande av varandra i *Operation Rimfrost*. Båda exemplen visar på sitt sätt hur viktigt det är att vara tydlig med vad det handlar om och att inte dölja det bakom köns- eller på andra sätt maktneutrala begrepp.

Kapitel 4, *Våld och maskulinitet*, handlar om föreställningar om manlighet. Här konkurrerar olika förklaringsmodeller med varandra, gener och biologi å ena sidan och kultur, socialisering och diskurser å den andra. Det senare skapas och reproduceras inom allt ifrån populärkulturens hjältesagor till hockeyrinkens grabbanda. Män ska vara redo att slåss, kriga och vara hjältar, det är den positiva sidan av våldet. En viktig fråga som författarna ställer till den biologiska förklaringen är, om våld vore en del av mäns gener och biologi, varför är då inte alla män våldsamma? En mycket intressant diskussion handlar också om våld, andrafiering och så kallad social sällning. Detta avsnitt i kapitlet bygger bland annat på kriminologerna Diesen och Diesens studie av våldtäktsanmälningar och domar under åren 2005–2008. De konstaterar där att det procentuellt sett inte är samma grupper av män som anmäls för våldtäkt som i slutändan döms. En sådan grupp som oftare döms är män av utländsk härkomst. Detta leder vidare till en aktuell populistisk debatt om att män från andra kulturer än den svenska skulle vara mer våldsbenägna.

Denna mer essentialistiska förståelse av kulturella skillnader som något människor bär på, styrs av och som åtskiljer människor från varandra, behandlas i ett eget kapitel med rubriken *Våld och kultur* (kapitel 8). Innan läsaren kommer fram dit avhandlas *Sexualitet och våld* i kapitel 5, *Våld och lagen* i kapitel 6 samt *Våld och internet* i kapitel 7. Kapitlen om sexualitet och lagstiftning häng-

er ihop och författarna visar genom konkreta fall hur lagstiftning, tolkning av lag och därmed domar genomsyras av dominerande kulturella föreställningar och tolkningsramar för hur relationen, främst den sexuella, mellan man och kvinna ska vara. Mannen är den som är aktiv och kvinnan passiv och detta aktualiseras i exempelvis samtyckesfrågan där sex framstår som något mannen driver på och har rätt att få igenom så länge kvinnan inte säger nej. Författarna skriver: "Istället för att fråga sig 'tvingade han henne?' undersöks 'ville hon?'" (s. 172). Kapitel 6 avhandlar som sagt lagstiftning på framför allt området våldtäkt och prostitution och sexualbrottslagens genealogi. Kapitel 7, *Våld och internet*, som är ett helt nytt kapitel i denna andra upplaga ger läsaren en god översikt över kunskapsläget och de luckor som idag finns i lagstiftningen när det gäller våld och övergrepp över nätet. På motsvarande vis ger kapitel 8, *Våld och kultur*, en genomgång av det minst sagt minerade fält som hedersrelaterat våld utgör. I bokens nionde kapitel vänder författarna blicken mot kvinnors våld och här beskrivs bland annat våld mot barn och så kallade barnadråp, en brottsrubricering som endast kvinnor kan dömas för i en annars könsneutral lagstiftning. Författarna för även en viktig diskussion om hur våld som kvinnor och flickor utövar till skillnad från pojkars och mäns våld könsmarkeras genom begrepp som kvinnoträta och tjejevåld. Detta blir i sig ett talande exempel på hur det våld som dominerar, nämligen mäns våld beskrivs med neutrala termer gängvåld, gatuvåld, lägenhetsbråk, medan kvinnors våld framstår som specifikt. I boken sista kapitel diskuteras våld och motstånd och även här återkommer maktutövning och dolda kulturella föreställningar i en diskussion om skillnaden mellan ifrågasättandet av kvinnors manshat medan mäns kvinnohat får stå oemotsagt.

Sammanfattningsvis vill jag ge en eloge till författarnas sätt att sakligt, reflekterande och utan pekpinnar ta sig an ett så komplext

område som våld och kön. Även om jag inledningsvis efterlyste en tydligare avgränsning är jag en mycket nöjd läsare av en viktig och nyttig bok som hanterar ämnen som är engagerande och upprörande. Det är verkligen ingen avslappnande läsning. Trots ett drivet språk, många infallsvinklar och referenser att förhålla sig till ger författarna också läsaren utrymme att ta ett steg tillbaka. Det gör de genom att kontinuerligt ställa nya och kritiska frågor till de argument de precis framfört. Boken ger läsaren möjlighet att kunna förstå kön och våld och i synnerhet mäns våld mot kvinnor och därmed också på sikt möjlighet att förändra det som kanske uppfattas som självklart. Men inte ens där kommer författarna med pekpinna, tvärtom avslutas hela boken med ett antal minst sagt utmanande frågor varav den första är: Vill vi verkligen stävja mäns våld genom att förändra mansrollen?

Kristina Gustafsson, Växjö

Birgit Arrhenius: *Forngreta. En biografi om Greta Arwidsson, den första kvinnan som blev landsantikvarie och professor i arkeologi*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien/bokförlaget Langensköld, Stockholm 2020. 132 s., ill. ISBN 978-91-8843-961-1.

På 1980-talet kunde arkeologistudenter på jakt efter stoff till sina uppsatser i Vitterhetsakademiens och Riksantikvarieämbetets arkiv och bibliotek, högst upp i ämbetsbyggnaden på Storgatan i Stockholm, se en äldre kvinna sitta och arbeta vid ett av borden närmast fönstren. Det var Greta Arwidsson som trots hög ålder fortsatte att forska och skriva. Efter hennes bortgång 1998 satte personalen upp ett fotografi av henne invid platsen där hon brukade sitta, så att hon fortsatte att vara närvarande bland de andra arkivforskarna.

Nu har Greta Arwidsson fått en biografi,

skrivna av en annan forskare i arkeologi, Birgit Arrhenius, och utgiven i Vitterhetsakademiens bokserie "Lärda i Sverige". Boken har en kort huvudtitel och en lång undertitel, som tillsammans fångar essensen i Arwidssons karriär. Biografin har en traditionell kronologisk disposition, där vi följer Greta från barn- och ungdomsåren, genom studier och yrkesliv och sedan in i ålderdomen. Boken är illustrerad med ett antal fina fotografier av Greta själv, hennes anhöriga och arbetskamrater och andra nyckelpersoner i hennes liv, och förstås också med bilder av en hel del arkeologiska fynd som var väsentliga i hennes forskning, bland annat från utgrävningarna i Valsgårde i Uppland. Omslagets silhuettbild av Greta med cykel och den inledande färgbilden av henne brett leende med ett metspö i handen ger en indikation till läsaren att vi inte har att göra med en stillasittande kammarlärare utan med en i alla avseenden rörlig och mångsidig person.

Arrhenius biografi följer Greta tätt i spåren under hennes karriär i den arkeologiska sfären. På köpet får vi en berättelse om tillståndet vid akademien under flera decennier under 1900-talet med de infekterade striderna vid tjänstetillsättningar, villkoren för en innehavare av en antikvarisk tjänst på 1950-talet och inblickar också i Arrhenius egen forskning och hennes och Greta Arwidssons kontakter under många år. För författaren Birgit Arrhenius är själv veteran inom den arkeologiska disciplinen, redan 1953 började hon studera arkeologi i Uppsala. Hon hade då som lärare Sune Lindqvist, som varit Greta Arwidssons handledare under hennes doktorandtid. I ett spännande stickspår i biografin skriver Arrhenius om Lindqvists relation till nazismen och hur hans kontakter med forskare från Nazityskland påverkade både enskilda individer och den akademiska miljön i Uppsala. Bakgrunden till Gretas forskande långt efter pensionsåldern visar sig finnas här – att hon lämnade Uppsala 1942 för att söka sig till en landsantikvarietjänst

berodde på att hon plågades av Lindqvists nazistiska sympatier. Därmed kunde hon då inte fullfölja bearbetningen och publiceringen av materialet från Valsgårde förrän efter sin pensionering.

Smeknamnet ”Forngreta” fick Greta Arwidsson under sin tid som landsantikvarie på Gotland, där hon var verksam under tio år. Arrhenius skildrar kortfattat den väldigt stora och väldigt breda arbetsbörda som åvilade en dåtida landsantikvarie och några av Gretas insatser för det gotländska kulturarvet. Här finns säkerligen mer att berätta, som skulle kunna utvecklas av den skribent som vill ta sig an en skildring av kulturarvsförvaltningens utveckling på Gotland speglad genom Arwidssons insatser. I sin avhandling *Museum på svenska. Läns museerna och kulturhistorien* från 1997 berörde Kerstin Arcadius villkoren för de kvinnor som utgjorde undantag i den manligt dominerade landsantikvariekåren, även detta ett ämne att utveckla om vi vill förstå fler aspekter av museiväsendets och kulturarvsförvaltningens utveckling under 1900-talet.

Inte bara som landsantikvarie var Arwidsson som kvinna en pionjär. När professuren i arkeologi i Stockholm ledigförklarades 1954 var hon en av de sökande, och efter en lång process som inrymde ett hårt formulerat överklagande från en annan sökande, fick hon tjänsten 1956. Det var då första gången sedan Sonja Kovalevskij blev professor 67 år tidigare, som en kvinna installerades som professor vid Stockholms högskola, och den tredje kvinnan någonsin som en kvinna blev professor vid ett svenskt lärosäte. Arrhenius beskriver hur Arwidsson inte tog plats som någon stridbar jämlikhetskämpe vid akademien. Hon var rädd för att skada kvinnors möjligheter genom ett alltför ”påstridigt” uppträdande och höll uppenbarligen en låg profil, men hon kom ändå att bli en förebild för arkeologiskt verksamma kvinnor.

I sin skildring av Arwidssons yrkesliv väver Arrhenius in egna erfarenheter, vilket inte

är märkligt eftersom de bådas vägar genom det akademiska livet både korsades och löpte parallellt. Därför möter vi också pläderingar för bättre omhändertagande av metallfynd vid arkeologiska utgrävningar i ett avsnitt som rör källkritiska aspekter på arkeologiska fynd, och på så sätt fogar Arrhenius samman Greta Arwidssons forskning med dagens situation för fältarkeologin.

Arrhenius förklarar i förordet att hon aldrig skrivit en biografi förut och känt sig osäker på genren, men hon har skickligt hanterat flera av de utmaningar som den inrymmer. Bland annat gäller det sovrandet i källmaterialet, där en vanlig frestelse för en biografiförfattare är att ta med allt, stort som smått, vilket kan leda till ett för läsaren tröttande uppradande av detaljer. I detta specifika fall kan urvalet ha att göra med att Birgit Arrhenius som författare haft en lång personlig relation till objektet för sin biografi och av respekt för hennes integritet valt att lägga huvudfokus på hennes yrkeskarriär. Arrhenius har gjort ett klokt urval bland alla de anekdoter om Greta som fortfarande berättas, även om någon kanske saknar skildringar av krocketturneringar i Gretas trädgård på Gotland. Forskarbiografier är fortfarande underrepresenterade i den rika floran av personteckningar som ges ut, där porträtt av konstnärer, författare och politiskt aktiva dominerar. Men boken om *Forngreta* visar hur en biografi över en enskild forskare också kan vara en historik över en vetenskaps utveckling och relation till andra discipliner och om de akademiska villkoren över tid, liksom hur den kan bli ett inlägg i en diskussion om aktuella förhållanden inom den vetenskap där den biografierade varit verksam.

Birgit Arrhenius berättar i sitt förord att det var Margareta Biörnstad, den första kvinnan som blev utnämnd till riksantikvarie, som gav uppmaningen till henne att ta sig an uppgiften att skriva en biografi över Forngreta. Vi läsare får tacka både Biörnstad och Arrhenius för att den här boken nu föreligger, som fördjupar bilden både av arkeologins utveckling un-

der 1900-talet och skildrar det fältarbete som ledde till de epokgörande fynden i Valsgärde, samtidigt som vi får en fin skildring av en karaktärsfull och hängiven forskare. Gretas porträtt följde med när forskarsalen där hon brukade sitta fick nya lokaler på Storgatan, så att även dagens arkiv- och biblioteksbesökare kan möta henne.

Jag hoppas avslutningsvis att Arrhenius själv utvecklar sina egna minnen från arkeologins värld i en memoarbok som borde ha potential att ytterligare fördjupa kunskapen om arkeologins utveckling i Sverige och villkoren för kvinnor vid akademien under 1900-talets andra halva.

Karin Gustavsson, Lund

Märta Norrback (utg.). *Hushållsbok för Stensböle gård. Recept, råd och huskurer från 1700-talet*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors/Appell förlag, Stockholm 2020. 288 s., ill. 978-951-583-508-6.

Att mat kan vara en kärleksgåva är allom bekant. Men att skriva en hushållsbok tillsammans, eller som gåva till sin livskamrat, får väl anses vara en kärleksyttring av en mer storslagen art. Det gjorde makarna Barbro Hästesko-Fortuna (1698–1771) och Johan Wentzel Rotkirch (1699–1758) på Stensböle herrgård, en halvmil sydost om Borgå.

Nu har den slitna handskriften givits ut i ny språkdräkt av Märtha Norrback och Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) i ett vackert och tillgänglig band under titeln *Hushållsbok från Stensböle gård. Recept, råd och huskurer från 1700-talet*. Stensböle gård är sedan 1990 en donation till SLS och utgivningen av hushållsboken kan ses som ett sätt att både levandegöra och att förvalta gåvan. Gården i sig har medeltida anor och har varit ett centrum för den svensk-finska adeln under lång tid.

Den här typen av adliga handskrivna anteckningar om hushållserfarenheter och receptsamlingar är kända från 1700-talet. De är avläggare av den äldre lantushållningslitteraturen, ibland kallad för *Oeconomica*, där adelsmän och ibland kvinnor sedan 1500-talets slut skrev ned sina erfarenheter av jord- och skogsbruk men också av kreatursuppfödning och omvandlingen av råvaror till säljbara livsmedel. Några gavs ut som kompletta böcker och kom att påverka utvecklingen av herrgårdarnas skötsel under deras storhetstid. Under 1700-talet delar sig kategorin i renodlade jordbruksböcker och de som mer fokuserat förtecknar recept, hushållsråd och inte sällan medicinska huskurer eller ”mat som hälsa” som vi hade sagt idag. Stensböles hushållsbok tillhör den här senare genren. För vårt svensk-finska vidkommande är kanske adelshushållerskan Cajsa Wargs hushållserfarenheter de mest kända och gavs ut i kokboksform 1755. Den är rätt samtida med Stensböles hushållsbok och samma andas barn, där upplysningstidens ideal om att upptäcka, förteckna och strukturera utgör drivkraften för att bli framgångsrik.

Hushållsboken från Stensböle gård är uppdelad i tre delar:

Först en analyserande text av Johanna Ilmakunnas och Märtha Norrback om förutsättningarna för att sköta ett herrgårdshushåll, och vilken roll hushållet spelade i egendomens ekonomiska utveckling (57 sidor). Här återfinns också en analys av matkulturen vid tiden och hur receptböcker relateras till den.

Därefter en språkvetenskapligt utredande text av Märtha Norrback om handskriften och de reflektioner som gjorts för översättningen till samtida språk (13 sidor). Avslutningsvis den nyöversatta ”Barbro Christina Hästeskos hushållsbok” (159 sidor). För den som önskar tillgång till hushållsboken i original så återfinns den på litteratursällskapets hemsida (sls.finna.fi). Boken har dessutom ett avsnitt med kommentarer och ordförklaringar, om

1700-talets måttenheter, en käll- och litteraturförteckning samt register över recepten för matlagning och tre ytterligare register: ett för medicinrecept och huskurer, ett för färgningsrecept och ett för övriga recept. Det är mycket värdefullt. Dryga tjugotalet bilder från både handskriften och Stensböle gård illustrerar på ett förtjänstfullt sätt boken.

Den första avdelningen sätter handskriften i relation till tidens intresse för att optimalt sköta en herrgårdsegendom och för familjen att visa upp sig med rätt slags maträtter. Det är kanske det avsnittet som ligger närmast min egen sakkunskap. Barockens överdådiga tidsanda överlappar här med upplysningstidens mer intima och reflekterande ideal. Tidens herrgårdsägare samlade in råd från människor man litade på, som ett sätt att bekräfta intresse för sina medmänniskor och önskan om att knyta relationsband. Vilka verkliga vänskapsband som ligger bakom hushållsboken, eller vilka nätverk som man kan avläsa genom en receptanalys, framgår dock inte av den analyserande texten.

Hushållsböcker, handskrivna eller de få tryckta, var viktiga för herrgårdarnas kunskapsutveckling under det dryga halvsekel som föregick skapandet av hushållssällskapen som just tog sig an uppgiften att sprida nya rön och vetenskap om jordbrukets drift. Här kan man erinra sig att det första hushållningssällskapet i Sverige var det gotländska, grundat 1791, och som säkert hade handelskontakt med hamnstaden Borgå och närbelägna Stensböle, men det andra var Åbo läns hushållningssällskap, grundat 1797. Tidsandans mylla bereddes under seklet med olika kunskapsinitiativ, från jord till bord, eller "farm to fork" som EU säger i vår tid. Läsaren får i avsnittet en koppling mellan de nyttoideal som kom till uttryck i Carl von Linnés arbete, men också i Bengt Bergius mastodontkartläggning av olika födoämnestyper i världen och Reinerus Broocmans lite tidigare systemkartläggande arbete inför sin fullständiga hushållsbok, som han kallade den.

Recepten syftar till att omvandla olika såsångsvisa överskott som måste konserveras för att kunna ätas under den tid på året när inget växer eller innan nästa års skörd hunnit bärgas. Sedan ska livsmedlen genomgå ytterligare en förvandling till maträtter och smakkombinationer i måltider. Enligt tidens mode handlar det mycket om lena konsistenser från insyltningar, frikasséer och pastejer. De känns igen från europeiska receptböcker. Det är möjligt att man kan göra ett slags sociogram av recepten för de är helt klart inte unika, utan visar på relationer som man tyckte var viktiga. Den här bokens utmärkta kommentarsavsnitt har nästan denna relationsbeskrivande funktion.

Recepten ger intryck av att inte vara baserade på egna erfarenheter, utan författarna menar att de kan ha kopierats och sammanställts från olika tryckta källor som funnits i bekant ägo. Böcker var en dyrbar bristvara och en rent av medeltida klosterkopieringsverksamhet präglade åtminstone utvalda recept.

Barbro Hästesko ger intryck av att ha varit kunnig i det som kanske närmast kan betecknas som ett gränsland mellan folkmedicinen och apotekens farmakopé. Hon var betrodd för sina botande kunskaper som både gårdens anställda, familjen och även andra kunde använda sig av. Medicinska recept finns på allt från brännskador, tidens många febrar och frossor, behov av fosterdrivning och tandvård. Användandet av växter som vi idag vet skapar sjukdom kunde användas vid tiden, såsom vinruta (kan ge allergi och hudbrännskador) och att smörja in sängen och väggspringor med arsenik mot vägglöss. Många recept handlar om textilvården, att ta bort fläckar som infunnit sig där man inte vill ha dem. I en militärfamilj finns det också nästan alltid behov av att göra guldgaloner mer glänsande när de förlorat sin lyster. Recept för det finns också och det är saffran som är hemligheten.

Just denna hushållsbok kan ha tillkommit före makarnas äktenskap 1721 eller efter, det hela är oklart. Det ska inte uteslutas att den

kan ha varit en fästmansgåva som sedan utökats under tidens gång eftersom den fylls på ända in i 1700-talets andra halva. Författarna menar att den mer speglar rikssvenska förhållanden än sådana från östra Finland. Som läsare får man en god inblick i driften av ett herrgårdshushåll och den arbetsledning som det innebar att ta tillvara årstidernas fluktuerande avkastning.

Matrecepten, uppgår till omkring 250 stycken och utöver det kommer recept i samband med huskurer, färgning och annat. Arbetet på gården handlade mycket om att under en intensiv odlingssäsong ta tillvara frukt, bär och grönsaker. Någon uppteckning av gårdens verkliga odling finns inte varför den analytiska texten har reservationer för att uppräkningsen av grönsaker, bär och frukt bygger på ett antagande. Recept för bakverk och de söta desserternas område dominerar, eftersom där är exakta mängder viktiga för ett lyckat resultat, i jämförelse med annan vardaglig matlagning där kokerskans erfarenhet vida översteg en kokboks råd.

Hushållsboken är, skriver Ilmakunnas och Norrback, ett fönster mot kvinnors sysselsättning (s. 63) och det är sant, men bara delvis vill jag invända. Driften av en gård, oavsett om det var ett småjordbruk eller stor herrgård, krävde två lika duktiga och specialiserade ledare. En manlig ledare för den yttre verksamheten, såddens planerande, skördens upptagande, skogs- och fiskebruket, och satsningar på framtiden och så vidare. Därefter en kvinnlig ledare för den inre verksamheten, omvandlingen av gårdens resurser till säljbara livsmedel och omhändertagandet av anställda. Dog den ena äktenskapspartnern behövde man i regel gifta om sig inom några månader. Gårdsdriftens behov väntade inte ut några sorgeperioder. Så även om det är en kvinna som sköter arbetet handlar det mer om en gemensam drift av familjeföretaget än ett kvinnoområde.

Det andra avsnittet utgörs av en mycket initierad litterär och framförallt språklig genom-

gång av handskriften med många detaljer och där även dess pärmar, papperskvalitet, konsonanter, vokaler och använda bläcktyper med mera får sin sakkunniga presentation och kommentarer. Så också vilka överväganden som översättarna gjort när de ställts inför det grannliga arbetet att lyfta en 1700-talstext in i en 2020-talsform. Språkhistoria och översättning är inte mitt expertisområde men avsnittet ger ett mycket vederhäftigt intryck genom sina många detaljer, och sin förmåga att analysera handskriften från många olika kunskapsperspektiv. Det imponerar att det går att fastställa att hushållsboken är skriven av flera händer, har olika tilltal över tid och skribenten i slutet av handskriften är förfaren i handstilar från den senare delen av 1700-talet.

Register är ett av den kulturhistoriska forskningens viktigaste verktyg för att komma vidare. Utan register blir en faktabok nästan onödig att skriva. *Hushållsbok för Stensböle gård* har flera mycket bra register på maträtter, huskurer och färgningsrecept. De matchar väl bokens utlovade uppdrag. Men ett personregister hade kunnat vara på sin plats eftersom en bärande del i bokens påståenden är att hushållsböcker och receptsamlingar också är en berättelse om adelsfamiljens nätverk och vänskapsrelationer. På samma sätt hade ett geografiskt platsregister kunnat vara av värde, särskilt för de herrgårdshistoriska forskarna som just använder geografien som en del av sin metod. Som matkulturforskare uppskattar jag historiska kartor över själva gården. Åkrar, ängar och ekonomibyggnader sätter den ekonomiska aspekten av matkulturen i rätt fokus. Någon form av förklarad kartbild över Stensböle och dess geografiska placering i Finland hade även det varit av stort värde, trots att kartor i vår tid aldrig är längre bort än i den smarta telefonen. Återgivandet av personers födelse- och dödsår görs inom parentes efter första gången personen nämns, men det är inte helt konsekvent genomfört.

Den svensk-finska herrgårdsforskningen är att gratulera till detta bokverk, och särskilt

för matkulturhistoriaämnet, som börjar ta form så att det snart blir möjligt att bedriva en sammanhängande undervisning om det.

Richard Tellström, Funbo Spångtorp

Anne Bergman och Carola Ekrem:
Stora finlandssvenska festboken.
SLS, Helsingfors/Appell förlag, Stockholm 2020. 456 s., ill. ISBN 978-951-583-461-4.

Det känns märkligt, nästan obscent, att läsa om sammankomster och fester, om att träffas och umgås i dessa tider när avstånd och fysisk distansering har blivit begrepp som vi alla har fått bekanta oss med i allt högre grad. Samtidigt är det något oerhört tilltalande att få förmånen att ägna mig åt något annat en stund, att med hjälp av Anne Bergmans och Carola Ekrems bok *Stora finlandssvenska festboken*. Det är en stadig bok, glittrigt rosa med färgkodade kapitel som även syns på snittet och faktiskt underlättar navigeringen i boken. Dess färgglada utseende kontrasterar mot vardagstillvaron i den hastigt iordningställda klädkammaren som nu får tjäna som arbetsrum sedan lite mer än ett år tillbaka. Det är här jag läser om seder och bruk, om allmogebrollop, födelsedagsfirande, påskhäxor och memma.

Bokens författare har båda långa karriärer kopplade till Svenska litteratursällskapets arkiv. För några år sedan var de, tillsammans med flera andra, aktuella med boken *Arkiv, minne, glömska. Arkiven vid Svenska litteratursällskapet i Finland 1885–2010* (2014), en riktig tegelsten om den omfattande dokumentationen av det svenska kulturarkivet i Finland. I den här nyutkomna boken är det återigen det omfattande traditionsmaterialet från Svenska litteratursällskapets arkiv som utgör kärnan. Flera generationers kunskaper ligger till grund för *boken*. Som kulturhistoriker är det särskilt intressant att under läsningen bli

presenterad för forskare inom fältet både då och nu. I små portioner får man även en hel del finländsk historia presenterad för sig.

Boken är indelad i två delar som täcker in årets respektive livets festdagar. Anne Bergman är den av de två författarna som har författat delen om årets festdagar, medan Carola Ekrem har skrivit delen om livets festdagar. Tillsammans har de skrivit det sista kapitlet, där de fokuserar på hur forskning kring festseder ser och har sett ut, men också hur de arbetat. Den här uppdelningen är traditionell och följer de flesta mönster när det gäller festseder. Den här delen följer årets dagar och tar sitt avstamp i det alldeles nya året, eller i alla fall nästan. Bland årets festseder är det förstas jul- och nyårstiden med dess seder och bruk som ägnas mest uppmärksamhet och det är också det avsnittet som inleder själva boken. Från det gamla årets och det alldeles nyas festligheter vindlar sig året vidare via Runebergsdagen, Vändagen, Valborg, Midsommar och Halloween – och förstas en hel del andra fram till nästa jul- och nyårshelg. Årets festseder illustreras vanligen som ett hjul. Nog känner jag som upp vuxen i Sverige igen många av de seder och bruk som beskrivs. Vissa skillnader finns förstas, som Svenska dagen, vars historia går tillbaka till början av 1900-talet, då Svenska folkpartiet instiftade en särskild svensk dag i ett försök att öka känslan av sammanhållning bland Finlands svenskspråkiga befolkning. Gustav II Adolfs dödsdag valdes som datum, förstas med koppling till det svenska stormaktsriket. Helt okontroversiell har varken dagen i sig varit eller det valda datumet. Motsättningar mellan språkgrupperna har förekommit, även om man allt mer fokuserat på likheterna snarare än olikheterna. Kopplingarna till Gustav II Adolf har inte heller varit helt oproblematiske, med kopplingarna till imperialism, krigsmakt och nationalism.

Särskilt förtjust är jag i greppet att följa traditionerna från dåtid till nutid och se likheter och skillnader, vad som bevarats och det som

kommit till. Halloween är en sådan nyhet som ändå har en historisk förankring, även om den inte är förankrad som sådan vare sig i Finland eller i Sverige.

Ett liknande upplägg har avsnittet om livets festdagar. Här följer festsederna ett mänskligt liv, från vaggan till graven och allt däremellan. Den allra första festen ett nyfött – eller till och med nästan nyfött – barn får uppleva är det mer nymodiga ”babyshower”, som visserligen har sitt ursprung i barnsängskalassen. Dop, konfirmation, bröllop och slutligen begravning utgör stommen i en människas livsfester, men förstås finns det andra, som födelsedagsfirande, mors och fars dag och olika skolfester. Årets och livets festligheter griper in i varandra, skapar struktur till vardagen och livet. De driver både individen, familjen och samhället framåt. Traditionerna ses i ljuset av samhällsutvecklingen och det är tydligt hur de inte bara hänger samman utan också hur de förändras över tid.

Det är just det finlandssvenska som står i centrum och det är tydligt att seder och bruk är i ständig förvandling och omvandling. På klassiskt etnologiskt manér är det festseder i tid, rum och social miljö som står i centrum, men här är förstås även kön en bärande kategori. Jag hade gärna sett mer diskussioner kring hur det finlandssvenska förhåller sig till det finska, svenska, nordiska men också till det ryska. I vissa avsnitt dyker det här upp, som i avsnittet om Svenska dagen, men jag hade gärna sett mer av det.

Hur man kan forska om fester och festseder står i centrum för det sista kapitlet i boken. Kapitlet fungerar både som en samlande avslutning, men även som utblickar mot det som kan göras. Här finns smakprov på större ämnen inom festsedsforskningen, som begreppens relativa karaktär, kopplingen till det historiska och sociala – att fira kan lika mycket vara en fråga om identitet som hur vi klär oss eller talar.

Det går alldeles utmärkt att läsa boken från pärm till pärm. Texterna är särdeles välskriv-

na, det är lätt att följa med i beskrivningar, diskussioner och analyser. Men kanske är det som uppslagsbok som den kommer att ha längst livslängd, en sådan där bok som är bra att ha i hyllan och ständigt återkomma till. Värt att lyfta fram är de utmärkta referenserna som författarna mycket noggrant för i varje avsnitt och kapitel. Det gör att *Stora finlandssvenska festboken* också mycket väl kan användas som en ingång i ämnet.

Anne Berman och Carola Ekrem har med stringens genomfört de olika studier som ligger till grund för *Stora finlandssvenska festboken*. Kanske är det just hur begreppet fest och festlighet fylls med innehåll och hur detta kan exemplifieras som är den stora behållningen när man läser boken från pärm till pärm. Resonemangen som förs följs till slut och det är spännande att se hur liknande frågeställningar och perspektiv vrids och vänds på. *Stora finlandssvenska festboken* är en mycket läsvärd och lättillgänglig bok, även för dem som inte redan har ett intresse av eller är insatt i diskussionerna kring festernas och festsedernas kulturhistoria. Som sådan fyller den helt klart ett tomrum, inte bara i undervisningen av universitets- eller högskolestudenter utan också för en bredare läsekrets.

Marie Steinrud, Stockholm

Lotta Fernstål & Charlotte Hyltén-Cavallius: *Ett lapptäcke av källor. Kunskapsproduktion om romer och resande vid arkiv och museer*. Nordic Academic Press, Lund 2020. 171 s., ill. ISBN 978-91-889009-57-2.

De senaste åren har arkeologen Fernstål och etnologen Hyltén-Cavallius producerat flera böcker utifrån sitt arbete med olika projekt om romsk historia vid Statens historiska museer. Projektet har finansierats av såväl museet som Dialekt- och folkminnesarkivet, Institutet för folkminnen samt av Riksantikvarieämbetet.

I det senaste projektet har även Kulturrådet bidragit. Därutöver har en rad olika stiftelser och fonder bidragit till publiceringarna. Bland de tidigare böckerna måste främst nämnas den gedigna samlingen av romska berättelser i boken *Romska liv och platser. Berättelser om att leva och överleva i 1900-talets Sverige*, som kom ut 2018 på Stockholmia förlag.

Den här aktuella boken bygger på deras projekt om antiziganism och syftar till att synliggöra äldre kulturhistoriskt arkivmaterial men också strukturell diskriminering. De vill lyfta fram kulturhistoriska samlingar i arkiv och museer för att skapa nya möjligheter att använda detta material.

Benämningarna som används är tattare och zigenare eftersom dessa är de som används i arkivmaterialet. Det är främst samlingar i Nordiska museet som diskuteras utifrån deras tillkomsthistoria. Ett undantag är den uppsats från 1780 som skrevs av Christfrid Ganander och tillhör Vitterhetsakademiens samlingar. Denna uppsats har de utförligt behandlat i en tidigare bok och här sammanfattas resultaten från den i ett inledande kapitel. Syftet är att skapa en fond till diskussionerna om senare tiders material.

Under rubriken att iscensätta en minoritet ska den samling fotografier som Carl-Herman Tillhagen tog vintern och våren 1955, då han besökte romer i hela landet för att intervjua dem, diskuteras. De ställer frågor om hur samlingen som benämns Sveriges zigenare skapades. Tillhagen hade besökt romerna med syftet att göra en uppföljande studie efter den inventering som gjordes i samband med den så kallade Zigenarutredningen 1954. Redan tio år tidigare hade han börjat intressera sig för romerna och skrivit en bok om Johan Dimitri-Taikon. Under 1940-talet var Taikon också anställd vid Nordiska museet för att bistå Tillhagen i hans arbete. Men kapitlet handlar inte om fotografierna. Istället handlar diskussionen om intervjuerna där frågor ställdes om klassiska folkklivsfrågor som bostäder, klädskick, matvanor, yrkeskun-

skap, vilka språk som talades, skolgång och utbildning. Utgångspunkten för intervjuundersökningen var hur de skulle ”inpassas i ett normalt samhällsliv”. Senare övergår beskrivningen i hur Tillhagen bemöttes på 1960-talet, då flera som arbetade för romernas sak förhöll sig kritiska till honom. En genomgång som i och för sig är intressant och kastar viktigt ljus över Tillhagens samlingar. Men endast på ett par sidor diskuteras bildmaterialet, ändå konstateras att bilderna skapat det som rubriken antyder, en iscensättning av gruppen. I ljuset av allt som hände under 1960-talet tror jag att detta är fel slutsats. Jag tror inte att dessa bilder spelat en så stor roll. Betydligt större roll tror jag att det bildmaterial som diskuteras på några andra håll i boken spelat, nämligen bilder över icke-romer utklädda till romer i KB:s samlingar, i Musikverkets samling samt inte minst alla de bilder av zigenare som framställdes i filmer och affischer, som de hittat i bland annat Svenska filminstitutets arkiv.

Den kanske intressantaste beskrivningen i boken finns i den fortsatta genomgången av Tillhagens och Carl-Martin Bergstrands olika verksamheter. Här diskuteras hur folkloristernas inflytande över kunskapsproduktionen sett ut utifrån dem som kulturhistoriska experter. De visar hur material som de bägge samlade in under 1930- och 40-talen är mycket starkt präglad av den tidsanda som rådde då. Här återfinns också en fin hänvisning till arkivforskaren Kathryn Burns om hur man på olika sätt kan söka sig in i arkivsamlingar. Kapitlet innehåller också en utförlig bakgrund till de frågelistor om tattare som sändes ut under denna tid. Fernstål och Hyllén-Cavallius visar sammanfattningsvis hur dessa båda folklorister var aktiva aktörer i att skapa såväl benämningarna som kategorierna tattare och zigenare.

Därefter följer två kapitel som jag har lite svårare att se som särskilt intressanta material. Det ena utgörs av en enda 12 minuters inspelad intervju med boende i ett läger på 1950-talet, av en meddelare till Landsmålsarkivet i Lund.

De beskriver syftet med inspelningen som att meddelarens avsikt är att positionera de boende i ett läger genom att skapa en situation där de tvingas gå in i den roll som han skapat åt dem. Därför blir det svårt att förstå att de vill lyfta fram det för att de anser att detta material ”inte i lika hög utsträckning som många andra filtrerats genom folklorister och folklivsforskare”. De resonerar i ett långt avsnitt om meddelaren som främst ägnade sig åt dialektinspelningar och inte mycket värdefull kunskap om levnadsförhållanden verkar ha framkommit.

I det andra kapitlet får vi ta del av en berättelse benämnd ”Resandeminnen”, som jag också läst, för länge sedan, men fann den vara så präglad av Tillhagens anda att den inte tillförde något nytt. Den betalades också av Tillhagen, som styrde dess tillkomst på alla sätt. Den andra levnadsberättelsen känner jag inte till tidigare, men den utspelar sig bara under ett års tid och behandlar bara sådant som är välkänt. Fernstål och Hyltén-Cavallius menar dock att dessa båda berättelser ska ses som informanternas sätt att ”tala tillbaka”, det vill säga visa vad de själva ville förmedla. Trots att de noggrant analyserar berättelsernas strukturer och kronologi lyckas de dock inte visa vari det unika med detta material ligger.

I det kritiska granskandet i boken hade jag gärna sett en betoning på hur viktigt det är att en forskningsprocess använder många olika sorters material i analysen, särskilt när det gäller sådant där forskningsmaterialet är svårfunnet; det som brukar kallas källpluralism. Men det ska betonas att den här boken inte handlar om forskning utan om just olika material. Mycket av det som återfinns här har också sagts tidigare. Källmaterialet har använts av en rad olika forskare på skilda sätt men boken tjänar ändå ett viktigt syfte genom att författarna i sin granskning på ett förtjänstfullt sätt pendlar mellan en kritisk diskussion om hur samlingarna tillkommit och en bra beskrivning av hur det finns en hel

del faktiska levnadsförhållanden i materialen som ger värdefull kunskap om såväl det liv som levts som om samhällets normativa ideal vid tiden för insamlingen.

Boken är mycket rikt illustrerad, vilket skapar förståelse för i vilket bildmässigt sammanhang som romers och resandes liv som ”zigenare” och ”tattare” kan förstås. Det gäller inte bara bilder tagna i samband med intervjuer och utredningar utan också spelfilmer, affischer och sådant som 1940-talets populärmusik.

Särskilt vill jag framhålla hur de understryker glädjen med att spendera mycket tid i arkiv. Då hittar man inte sällan bara det man letar efter utan gör också spännande, oväntade upptäckter.

Birgitta Svensson, Lund

*Alf Munthe. Den mjuka arkitektur-
ens mästare. Leksands Konstsäll-
skap. Gidlunds förlag, Möklinta
2020. 149 s., ill. ISBN 978-91-7844-
428-1.*

Mina fingertoppar stryker lätt över boken – jag blundar och känner textilen, det vävda materialet. Där ytan blir blank, öppnar jag ögonen igen och läser texten på det omsorgsfullt infogade arket: ”Bland 1900-talets konstnärer framträder Alf Munthe, 1892–1971, som en av de främsta. Han var konstakademi-rebellen som kom att ägna sig åt textil konst, och som blev arkitekternas konstnär. Han bidrog med textila verk för offentliga miljöer, ritade av bland andra Gunnar Asplund, Peter Celsing och Sven Ivar Lind. Tillsammans med Greta Gahn skapade Munthe textilier i Handarbetets Vänners regi. 1951 öppnade de en egen ateljé på Lekattgården i Leksand. Där möttes tradition, avantgardism och andligt tänkande. Tillsammans med skickliga väverskor från bygden och i samarbete med Wälstedts ullspinneri i Dala-Floda nådde hans konst en ny dimension.”

Nyligen 90-årsjubilerande Leksands konst-sällskap har sammanställt denna rikt illustrerade antologi över Alf Munthe, som Ulf Hård af Segerstad benämnde: "Den mjuka arkitekturens mästare." Författare är: Per-Åke Backman, Katarina Edenheim, Ralph Edenheim, Ulf Hård af Segerstad, Kersti Jobs-Björklöf, Sven Ivar Lind, Leif Reinius, Margareta Ridderstedt, Anne Marie Rådström, Sebastian Selvén, Susanna Slöör, Lars Wålstedt, Marie Ekstedt Bjersing och Gunilla Esbjörn.

Texterna är hämtade från olika tider och blir som fönster som öppnas till Munthes livsvärld. Här får arkitekten, spinnaren, vävaren, konstkritikern, etnologen och religionsvetaren teckna sina porträtt av Munthe, vars egna detaljerade beskrivningar, exempelvis av hur hans verk samverkar med den plats de är skapade för, finns med. Vi som läsare hamnar mitt i händelsernas centrum. Historiens röster talar till oss ur olika perspektiv i tid och rum, vilket gör denna bok till en djup och klar källa att ösa ur. Den är en fin väv av text och bild med väl valda inslag som ger fördjupad kunskap om modernism och svensk funktionalism genom Alf Munthes konstnärskap. Några lösa trådar lämnas medvetet kvar för framtiden att hantera. Kersti Jobs-Björklöf, ordförande i Leksands konstsällskap bekräftar i sitt förord att det "textila lever farligt", då en del av Munthes verk inte längre går att hitta. Men en hel del finns kvar att glädjas åt, och hon hoppas att boken ska inspirera till vidare intresse och forskning om Alf Munthe!

Alf Munthe växte upp i Stockholm och stöttades i sina konstnärliga ambitioner av morbrodern i Oslo, den kände målaren Gerhard Munthe. 1911 antogs Alf som elev vid Konstakademien, men redan året därpå slutade han. Han ville något annat och hittade sin flock i "Intimistgruppen". Tillsammans med Victor Axelson och Torsten Palm delade han ett konstnärligt temperament och villan på Smedsudden, en halvö i Riddarfjärden på Kungsholmen i Stockholm, under somrarna

1917–1919. Målningarna var ofta i ett mindre format, impressionistiska, idylliska, lugna och intimt realistiska.

När världen öppnades igen efter första världskriget gick Alf Munthes bildningsresor till Tyskland, Italien och Frankrike. I Paris, på medeltidsmuseet Musée de Clunys, såg han "Damen med enhörningen". Denna bildvävnad från 1500-talet fick en avgörande betydelse för honom; den väckte hans passion för textilkonsten. I denna gobeläng finns den färgpalett som kom att bli Alf Munthes. Liksom de ockulta inslagen.

Bokpärmerna introducerar allkonstnären Alf Munthes material och färgskala från vitt till bränd terra. Och däremellan kombinationer som blir till gräsgrönt och indigogrönt, cinnober, dunkelrött och rödbrunt, mörkblått, rosa, violett och gulvitt. *Zur Farbenlehre* är ett verk av Johann Wolfgang von Goethe, som gavs ut 1807–1809. Denna färglära inspirerade Alf Munthe liksom samtida konstnärskollegor, som utforskade den "inre klang" som färger och färgkombinationer kan slå an hos betraktaren. Munthe utgick från 25 oblandade färger som vägdes mot varandra.

Modernismens andliga utgångspunkter har uppmärksammats den senaste tiden, inte minst i Moderna museets utställning i Malmö (2020-21), med Hilma af Klints konst. Hon föregick målare som Kandinsky och Mondrian på kontinenten. Alf Munthe, som också räknas till dessa tidiga modernister, kom att bli djupt inspirerad av den schweiziske teosofen "Bô Yin RâJosef" – Anton Schneiderfranken. Konstnären var för honom något av en barnmorska som skulle hjälpa andlighet att ta fysisk form. Några av de frågor som lämnas kvar att besvara i denna antologi ställs av Sebastian Selvén i artikeln om just andligheten. Han diskuterar hur det ockulta i modernismen länge "gått under radarn" i Sverige, kanske för att detta förknippats med borgerlighet och högreståndshemligheter och därför inte stämt överens med idén om svensk funkis? Han skriver: "Det finns förstås mer

att undersöka i fallet Alf Munthe: hade han exempelvis en konsekvent färglära och följde den i så fall ett etablerat system? Hur såg hans egen andliga utövning ut? Den typen av frågor, som ställts och börjat besvaras i fallet af Klint, kan ställas till många av nittonhundra-talets konstnärer, och även från Lekattgården finns svar kvar att få.”

I artiklarna där Alf Munthes samarbetsparter berättar blir det tydligt hur hans konstnärskap, hantverksskicklighet och respekt för hela kedjan, från garn till väv, hänger samman. Greta Gahn berättar retrospektivt – som hundraåring år 1994 – om sitt nära samarbete med Alf Munthe och om hur viktigt det var för honom att behärska hela skapandeprocessen. De två möttes 1933, efter att Munthe lagt ner sitt måleri och deltagit med broderade mönster för ”Singer symaskiner” på Stockholmsutställningen år 1930. Ett kort mellanspel med industriell textiltillverkning. Greta var experten på de textila teknikerna och Alf var konstnären som kunde rita mönster. En perfekt match.

Tillsammans fann de en större helhet i traditionellt hantverk mitt i den moderna tiden. Munthe beskriver detta samarbete i ett samtal med Ulf Hård af Segerstad år 1970, året före sin död. Han poängterar den fysiska upplevelsen av textilkonsten. Inte bara ögat, utan hela kroppen involveras: ”Man måste göra sig liten i det textila. Man måste lära sig att krypa mellan trådarna... Om man inte behärskar strukturen, kan man hälsa hem. Då kan man lika gärna måla med oljefärg som med garn.”

Munthe–Gahns kvalitetsarbete krävde flera parter. Färfarmaren, ullspecialisten och garnproducenten Lennart Wälstedt fanns i närheten. Tillsammans med honom och de skickliga väverskorna i trakten förrättades storverken på Lekattgården mellan 1951–71. ”Du förstår”, säger Munthe: ”Man kan inte bara imitera det gamla. Det duger inte att säga till flickorna att de ska väva det här i rölakan och det här i hautelisse. Man måste studera den textila funktionen och anpassa

varje väv till sin uppgift och göra de variationer på det tekniska temat, som slitstyrkan och ljusgenomsläppligheten fordrar. Vi måste frigöra oss från de gamla funktionerna också.”

Per-Åke Backman, kultursekreterare i Leksand, kom i kontakt med Alf Munthe och Greta Gahn genom sina fastrar som var Lekattgårdens sista väverskor. Han inleder denna utmärkta skrift med förhoppningen att tiden är kommen för ett större helhetsgrepp på Munthe, som inte fullt ut blev förstådd av sin samtid även om han har lämnat många spår i den svenska offentligheten. I skriften får vi en guidad tur till Munthes mjuka arkitektur i Skandiabiografen, S:ta Birgittas kappell i Skövde, Hovrätten i Övre Norrland i Umeå, Högsolan i Borlänge, Ambassaden i Tokyo, Stockholms stadsarkiv, Skogskapellet i Nässjö, Plenisalen i Leksand, Svea hovrätt i Stockholm och doprummet i Karolinska sjukhuset. Detta doprum, som skapades 1940, finns inte mer att besöka. Det försvann i ombyggnaden av ”Nya Karolinska” år 2019. Kostnaden för att bevara det ansågs för hög. Detta doprum, som förutom Munthes kyrkliga textilkonst i form av matta och antependium, innehöll också exempel på hans dekormåleri.

Må denna skrift bli såväl ett vårdtecken som en uppfordrande blick på kommande byggprojekt i svensk offentlighet. De som har äran och glädjen att äga monumentala textilier, en mässhake eller altarduk signerade Alf Munthe, har ett arv att förvalta. Det finns mitt ibland oss en gyllene tråd som löper genom tiderna. Den har sitt fäste i kulturarvs politik, museer och arkiv. Hazelius Skansen och Nordiska museet samt Karlins Kulturen i Lund är generationskamrater med Alf Munthe, och tillsammans med Hemslöjden, Handarbetes Vänner, Sätergläntan, Leksands konstsällskap och många andra förvaltas och förnyas vårt gemensamma kulturarv. Det känns tryggt i en avförtrollad modern tid. Denna sakliga, känsliga och tingsliga bok, med gedigen verksdokumentation, biografi

och litteraturlista gör det trots allt lätt att återförtrollas och förundras.

Eva Klang, Helsingborg

Erik Bengtsson: *Världens jämlikaste land?* Arkiv förlag, Lund 2020. 270 s., ill. ISBN 978-91-7924-337-1.

Flera versioner existerar om Sveriges förvandling från ett fattigt och ojämnt land till ett välfärdssamhälle med en internationellt sett unik jämlikhet, om än numera ett passerat stadium. Då vårt land kring 1920 nått formell demokratistatus behövde det nya samhällskicket förankras i det förflutna. Frågan ställdes om vägen dit varit lång eller kort och vilka aktörer som varit drivande. Den socialdemokratiska ecklesiastikministern Värner Rydén, som Versaillesfredens år 1919, kontraserat en undervisningsplan, där fred och demokrati betonades, utgav därpå en lärobok i medborgarkunskap, som med sina 23 upplagor förblev marknadsledande in på 1950-talet. Där fanns en ambition att lyfta de historiska motsättningarna bort från det politiska stridsviolet.

Rydén motionerade om att riksdagens 500-årsjubileum, grundat på Arboga möte 1435, där samtliga fyra ständer ansågs ha varit representerade skulle celebreras, och att samtidigt ett vetenskapligt verk om vårt folkstyre skulle publiceras. Bergsmannen Engelbrekt borde lyftas fram som galjonsfigur utifrån att han lyckats förena nationell frihet med begynnande folkstyre. Ett störande inslag var Göteborgshistorikern Erik Lönnroths färska avhandling, där bilden av Engelbrekt som en demokratins föregångare bryskt avfärdades. Gensagan hindrade inte ett storstatligt jubileumsmöte, där Engelbrekt i Arboga hedrades med en staty, signerad Carl Eldh. Även den voluminösa riksdagshistoriken i tio band fullföljdes med historikern och liberalen Nils Edén, under vars statsministertid Sverige ta-

git steget in i demokratin, som huvudredaktör. Med den långa riksdagstraditionen, och där allmogen skulle varit delaktig, betonades kontinuiteten i landets styrelse.

Också i Henrik Berggrens och Lars Trägårdhs djuplodande, något spekulativa studie "Är svensken människa?" anläggs ett längre perspektiv, där nyckelbegreppet är statsindividualism. Där betonas Geijers personlighetsfilosofi liksom Ellen Keys emancipatoriska strävanden för båda könen, i viss mån förebådande Tage Erlanders argumentation att medborgarnas privata frihet förutsätter en stark statsmakt.

Mot förra seklets slut, då bilden av folkhemmet falnat, lanserades en annan tes om Sveriges väg till välstånd. En central gestalt som lyftes fram var finansministern J.A. Gripenstedt, som kombinerat statliga infrastrukturella satsningar inom kommunikations- och bankväsendet med frihandel och näringsfrihet bort från skråtvång och merkantilism. Ideologin, som backades upp av Svenskt Näringsliv och tankesmedjor som Axess och Timbro, hade marknadsliberala drag och framhävde entreprenörernas strategiska roll. Företagsskapande innovatörer som L.M. Ericson, Gustaf Dalén och Sven Wingquist hade varit avgörande för framsteg och välstånd. Genom att det fanns mer att fördela gick det lättare att reducera de ekonomiska klyftorna, var tanken.

I den polemiska studien *Världens jämlikaste land?* tar den lundensiske ekonomhistorikern Erik Bengtsson i tur och ordning avstånd från de synsätt, som ovan presenterats. Då han lägger tonvikten på ekonomisk rättvisa och utbredd jämlikhet förkortas även tidsperspektivet. Boken är en hybrid av regelrätt akademisk forskning, väl underbyggd av statistik, och bitvis ideologisk pamflett. Utan att det direkt utsägs är det ett ställningstagande för socialdemokrati och fackföreningsrörelse under de klassutjämnande decennierna från tidigt 1930-tal fram till det mer problematiska 70-talet. Det förklarar att Katalys, institut för facklig idéutveckling, står som medutgivare

till studien.

Hårt driver Bengtsson tesen att det var folkrörelserna som omformade Sverige till det jämlika samhälle det var kring 1900-talets mitt. Det är åsikter som Bengtsson inte är ensam om. Det räcker att erinra om det projekt kring just folkrörelserna som Uppsala universitet drev och där självfallet deras avgörande historiska roll framhävdes. Om Sveriges tidigare position som ett utpräglat fattigt land vittnar den livliga debatt som fördes om hur pauperismen skulle bekämpas liksom den massutvandring som ägde rum till Nordamerika under 1800-talets senare decennier. Jämfört med våra nordiska grannländer och Europas ledande stater var Sverige sent ute med rösträtts- och sociala reformer. Den folkliga mobilisering som tog fart från 1870-talet skedde inom missionshus, nykterhetsloger och folketshusföreningar, ofta i studiecirkelform. Det skapade ett starkt reformtryck men samtidigt en medborgarskolning, som vaccinerade mot användning av våldsmetoder i samhällsordningen.

Frikyrkorna och nykterhetsrörelsen var föregångare men det var, understryker Bengtsson, arbetarrörelsen som på sikt kom att dra det tyngsta lasset. Sedan den politiska demokratin genomförts visade sig den ekonomiska och sociala verkligheten mer trögriplig. Med rätt eller orätt har 1920-talet betraktats som ett förlorat decennium trots att viktiga behörighetsreformer för kvinnorna genomfördes. Reformgenombrottet skedde under den socialdemokratiska makteran. Avgörande blev den utjämnande skatte- och socialpolitik som bar Ernst Wigforss och Gustav Möllers signum och fortsatte över vad som kallats skördetid och rekordår. Löneskillnaderna minskade liksom arbetskonflikterna. Den svenska modellen växte fram inom ramen för Saltsjöbadsandan. Samtidigt knäsatte en ny politisk hegemoni, symboliserat av Brantingmonumentet på Norra Bantorget, invigt 1952, också en skapelse av Carl Eldh.

Det finns drag av nostalgi i Bengtssons fram-

ställning, som är personlig såtillvida att författarens nära släktkrets i södra Halland får illustrera händelseförlopp och värderingar. Under sina yngre år kunde han se hur idolporträtt av Per Albin Hansson hängt på väggarna. Kanske har det också betydelse för framställningen att Bengtsson rör sig i gamla danska landskap, med större avtryck av feodalism än i landets mer perifera delar. För att illustrera äldre tiders repression av adelsbönderna dras dödsdomar fram mot rebelliska undersåtar på familjen Ramels gods Övedskloster. Sannolikt var det ett hårdare samhällsklimat i Skåne, vilket även kunde gälla Halland, där författaren spårar feodala sedvänjor. I vårt lands utkantsområden och norr om Dalälven, dit feodalismen aldrig riktigt nådde, tedde sig läget annorlunda, mer jämlikt om än ofta på en lägre ekonomisk nivå.

Avslutningsvis tangerar Bengtsson de sentida tendenserna till nedmontering av det jämlika samhället, med stegrad segregation och ökade ekonomiska klyftor. Med den nyliberala vågen under 1900-talets sista decennier har folkhemstanken, förvisso inte utan mörka sidor, demoniserats. Kapitalinkomsterna har stigit och därtill kommer såväl ökad diskrepans mellan som nivellering av lönerna. Det är inte huvudtemat i denna bok men kunde väl förtjäna att bli det i en kommande.

Den bild av Sveriges Sonderweg, med starka folkrörelser som framtidsbyggare, som Erik Bengtsson förmedlar, är upplysande. Ändå finns luckor i argumentationen. Centrala frågeställningar tangeras utan att penetreras på ett djupare plan. Polemiken fullföljs inte ända fram. Studien är inte invändningsfri och tål att modifieras. Gott nog att den gett nytt liv åt debatten om en omstridd väg till nuet.

Bert Mårald, Umeå

NOTISER

Underbara kålrötter: kulturhistoria, odling och användning. Matti Wiking Leino, Hans Næss & Martin Ragnar (red.). Isaberg förlag, Hestra 2020. 158 s., ill. ISBN 978-91-85089-16-1.

”Jag vill ha, rotemos till middag”, sjunger Lilla Ida i Astrid Lindgrens älskade visa Lille Katt i *Emil i Lönneberga*. Rotmos med fläskkorv var standardrätt i skolmaten när jag gick i folkskolan på 1960-talet, omtyckt av de flesta eleverna. Hemma åt vi det med fläsklägg eller hemmagjord värmlandskorv. Det var utmärkt spis och ett självklart inslag i det som vi betecknade som husmanskost. Idag är rotmos förmodligen mindre vanligt i skolbespisningarna, även om det förekommer. Jag hittade faktiskt flera skolor via googlesök som serverade rotmos med rimmad oxbringa i februari 2021. En skola de serverade till och med rotmos med veggiekorv. Det lovar gott. Tillgången på kålrot i livsmedelsbutikernas grönsaksavdelningar visar att rotfrukten nästan alltid finns tillgänglig, i synnerhet om hösten och vintern. Så nog tillagas det kålrot i någon form i många hushåll i Sverige. På lunchrestauranger har jag bara fått det en gång (rotmos med fläsklägg) de senaste femton åren, vilket är märkligt eftersom klassisk husmanskost alltid är mycket populär som lunchmat. Men min erfarenhet är förstås begränsad. En googlesökning visar att även lunchrestauranger runt om i Sverige trots coronan i början av 2021 serverade rotmos, på klassiskt vis med fläsklägg eller kontinentalinspirerat med bratwurst och surkål.

Kålroten har en självklar plats i vår måltidskultur och serveras i en rad olika former, inte bara som rotmos. Jag har sett småbarn få bitar av kålrot att tugga på som ett snack. En sammanslutning som värnar om kålrotens vara är Kålrotsakademien, en av många akademier som slår vakt om olika traditionsbundna kostelement i Sverige. Det finns akademier och andra sammanslutningar för grynkörv, hackkörv, lutfisk, nävgröt, ostkaka, plankstek, raggmunk, sill, surströmming, tunnbröd med mera, vilket vittnar om intresset för hävdvunnen kulturarvsmat. Kålrotsakademien instiftades våren 2015 och har som sig bör 18 ledamöter (9 kvinnor och 9 män) och främjar inte bara kålroten utan varje år utser man kulturarvsmat som man särskilt vill främja, den kan vara pannkakor eller som i år (2021) något så lovvärt som fisk. År 2020 firade Kålrotsakademien femårsjubileum och det högtidlighöll den med att ge ut en bok rörande kålrotens historia och plats i det svenska och internationella kosthålllet. Resultatet har blivit en vackert illustrerad och innehållsrik bok som initierat beskriver kålroten ur en rad olika perspektiv. Visste ni att kålroten har sitt ursprung som odlingsväxt i Sverige och som spridit sig runt om i världen? På brittisk engelska kallas den *swede* och i Nordamerika *rutabaga*, ursprungligen ett svenskt dialektord. Rutabaga är för övrigt namnet på en exklusiv vegetarisk krog i Stockholm.

Det är en läsvärd och underhållande kulturhistoria som boken förmedlar. Martin Ragnar inleder med ett översiktskapitel om kålrotens kulturhistoria och klassresa i

Sverige. Växtgenetikern Matti Wiking Leino berättar om kålrotens fascinerande odlingshistoria som tar sin utgångspunkt i Sverige (eller rentav i de svenska provinserna Finland eller Ingermanland) någon gång i början av historisk-modern tid. I medeltida örtaböcker saknas den och det finns likaså inga ikonografiska belägg i renässansmåleriet, som annars gärna avbildar tidens livsmedel. Det första säkra skriftliga belegget för kålrot återfinns i Elias Tillandz *Catalogus plantarum* (1683). Under 1700-talet blev kålrot en populär odlingsväxt som snart också spreds till andra länder. Till Tyskland kom kålrot under 1700-talet och kallades där *Schwedische Rübe*. Ungefär samtidigt nådde den Frankrike, vilket namnet *chou suédois* bär vittnesmål om. Även ryssarna stiftade ungefär vid samma tid bekantskap med kålrot. Numera odlas kålrot runtom i världen i de flesta världsdelar. Inom Slow Food-rörelsen har kålrot lyfts fram i åtskilliga regionala varianter, bland annat från Island och Italien. Etnologen Katarina Ek-Nilsson ger en exposé över kålrotens betydelse i det inhemska kosthålllet med fängslande exempel från allmogeköket runt om i 1700- och 1800-talens Sverige, ofta i form av soppa eller välling. Rotmoset nämns ganska sällan i äldre uppteckningsmaterial, däremot förekommer det i 1900-talets kokböcker och vann snart mångas hjärtan. ”All glädje utan rotmos är konstlad glädje”, lär kåsören Torsten Ehrenmark ha uttryckt det.

I andra kapitel skildras hur kålroten odlas, rotfruktsäsongen och styckning av kålrötter (som också är en konst).

Titti Qvarnström, Hans Næss och Patrik Arneke ger exempel på kålrotsrecept från Sverige och världen. Förutom rotmos och kålrotslåda finns många sätt att tillaga den, till och med i form av drinkar. Fattas bara. Kålroten har framgångsrikt letat sig in i köket i många länder. Förutom Sverige och Finland återfinns kålrot i det ryska, italienska, isländska och amerikanska köket. I Skottland har jag vid flera tillfällen ätit rotmos till haggis, vilket var utomordentligt gott. På Färöarna serveras kålroten av vissa familjer kokt till *súpan*, en kraftig soppa gjord av den buljong som blir när man kokat *ræst kjöt*, det vill säga fermenterat lammkött.

Ett underhållande kapitel är Jens Weibulls text om kålroten i bild och ton. Boken avslutas med Inger Olaussons artikel om kålrotskuriösa där kålrotens roll i olika europeiska och nordamerikanska folktraditioner beaktas.

Jag har lärt mig mycket om kålrotens kulturhistoria genom boken som dessutom innehåller utsökta illustrationer. Kålrotsakademien är att gratulera till att ha producerat en mycket intressant och layoutmässigt fin bok som bör läsas av alla som engagerar sig i att bevara det svenska matkulturarvet. Vi vill säkert, likt Lilla Ida, alla ha ”rotmos till middag” efter att ha läst den. Så får det bli.

Ingvar Svanberg, Uppsala

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Förutom sedvanligt bedömda vetenskapliga artiklar finns även möjligheten att under rubriken Anteckningar publicera icke-granskade alster. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debatt-inlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikelmanus granskas av redaktionen och en eller flera externa läsare. Vid frågor kontakta redaktörerna.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället. I: Gerholm, Lena (red.): Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden.* Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1.*

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Självtexten.
- 3 Numrerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

Tidskriften utges fr.o.m. årg. 98, 2015, av Kungl. Gustav Adolfs Akademien
för svensk folkkultur, en riksakademi med sitt säte i Uppsala

- 65 ADLIG JAKTRÄTT, VILTILLGÅNG OCH ADLIGA DJURGÅRDAR
I DET TIDIGMODERNA SVERIGE
Örjan Kardell
- 83 PIONJÄRERNA VID STALLMÄSTAREGÅRDEN
Isak Lidström
- 96 ANTECKNINGAR
ATT GÅ TILL EFTERVÄRLDEN LEXIKALT *Birgitta Meurling*
- 104 NYA AVHANDLINGAR
Susanna Rolfsdotter Eliasson LÄNGTANS OCH DRÖMMARNAS HUS. IDEAL OCH
PRAKTIK BLAND EN NY GENERATION STUGÄGARE *anmäld av Annie Woube*
Henrik Alexandersson MEDELTIDEN MATERIALISERAD – OM ETABLERANDET,
AKTIVERANDET OCH BEVARANDET AV MINNESPLATSER I RANRIKE
anmäld av Anders Gustavsson
- 111 RECENSIONER
Gabriella Nilsson och Inger Lövkrona VÅLDETS KÖN *rec. av Kristina Gustafsson*
Birgit Arrhenius FORNGRETA *rec. av Karin Gustavsson*
Märta Norrback (utg.) HUSHÅLLSBOK FÖR STENSBÖLE GÅRD *rec. av Richard Tellström*
Anne Bergman och Carola Ekrem STORA FINLANDSSVENSKA FESTBOKEN
rec. av Marie Steinrud
Lotta Fernstål och Charlotte Hyltén-Cavallius ETT LAPPTÄCKE AV KÄLLOR
rec. av Birgitta Svensson
Alf Munthe DEN MJUKA ARKITEKTURENS MÄSTARE *rec. av Eva Klang*
Erik Bengtsson VÄRLDENS JÄMLIKASTE LAND? *rec. av Bert Mårald*
- 127 NOTISER
Matti Wiking Leino, Hans Næss & Martin Ragnar (red.) UNDERBARA KÅLRÖTTER